

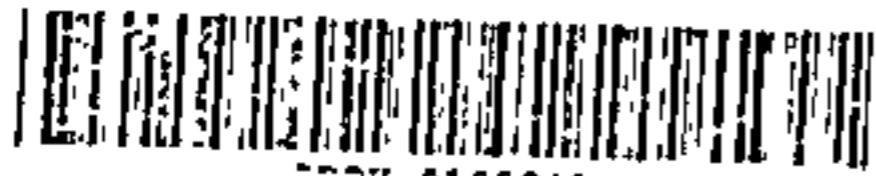
म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय - नीटक

दा क्र ९४९

IRBK-0100941

IRBK-0100941

IRBK-0100941

Handwritten text in a box, possibly a signature or name, including the characters "क" and "क" (Ka).

बालमोहन संगीत मंडळीकरितां
मुद्दाम लिहिलेली दुसरी मधुसंगीत नाटिका

पूर्ण स्वातंत्र्य.

लेखक—

अनंत हरि गद्रे, आद्यमौजकार.

(स्वराज्यसुंदरी, वीरकुमारी, माझा देश, भवानी तलवार,
कर्दनकाळ, मूर्तिमंत सैतान इ. नाटकांचे
व प्रेमदेवता नाटकेचे कर्ते)

(या नाटकेसंबंधीचे सर्व प्रकारचे हक्क श्री. दामोदर रामचंद्र
जोशी, मालक बालमोहन संगीत मंडळी, यांनीं
राखून ठेविले आहेत.)

२३ आगस्ट १९३०

IRBK-0100941

किंमत फक्त ४ आणे.

“ तारेवरील नाच ! ”

‘ प्रेमदेवता ’ नाटिकेच्या पुस्तकांत, ‘ पूर्ण स्वातंत्र्य ’ हें माझ्या दुसऱ्या नाटिकेचें नांव असल्याचें, मी तीन आठवड्यांपूर्वी जाहीर केलें खरें, पण नाटिकेचें प्रत्यक्ष लेखन करतांना माझ्या लेखणीला फार अवघड असा ‘ तारेवरील नाच ’ करावा लागेल अशी मला कल्पनाहि नव्हती ! नांव तर जाहीर केलें आणि नाटिकेचा विषयहि शोधूं लागलों, पण ‘ पूर्ण स्वातंत्र्य ’ नाटिकेला योग्य संविधानक कांहीं लौकर सुचेना ! राजकीय संविधानकाला तर पहिल्याच फटकाऱ्यास रजा द्यावी लागली, कारण आमच्या हतभागी देशाच्या चालू परिस्थितींत नाट्यरूपानें एकादा प्रचलित राजकीय विषय रंगभूमीवर नटविणें हें महाकर्म कठिण होऊन वसलें आहे. शेवटीं, मला या नाटिकेसाठीं एक सामाजिक कथानकच निश्चित करावें लागलें. पण असें केल्यानें पूर्ण स्वातंत्र्याच्या तत्त्वाची मोठीशी हानि होते अशांतलाहि भाग नाही. पूर्ण स्वातंत्र्याचें तत्त्व जसें त्रिखंडाला व्यापून राहिलें आहे तसेंच तें तत्त्व समाजकारणाचेंहि प्राणतत्त्व होऊन वसलेलें आहे. राजकीय सुधारणेला पूर्ण स्वातंत्र्याची आवश्यकता आहे आणि समाजसुधारणेच्या कार्याला त्या तत्त्वाची जरूरी नाही असें थोडेंच आहे ? उलट, पूर्ण स्वातंत्र्याचें एकच तत्त्व राजकीय आणि सामाजिक मोक्षालाहि पूर्णत्वानेंच व्यापून राहिलें आहे. सर्व ठिकाणीं तत्त्व एकच असा पूर्ण स्वातंत्र्याचा महिमा आहे. असें असल्यामुळे मी चालू परिस्थितीला वगळ देऊन सामाजिक संविधानकच पसंत केलें आणि त्रिखंडाला व्यापून राहिलेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याच्या परमोच्च तत्त्वाचा उद्घाटन करितांना, लेखणीला ‘ तारेवरील नाच ’ करावयास लावून, ही नाटिका लिहावयास घेतली. माझ्या लेखणीचा हा ‘ तारेवरील नाच ’ कसा काय साधला आहे हें ठरविण्याचें काम अर्थातच प्रेमळ आणि सहानुभूतिपूर्ण रसिकांवरच मला सोंपविलें पाहिजे. पांचामुखीं परमेश्वर या न्यायानें परमेश्वरस्वरूप असलेला रसिकवृंद सदर निर्णय देईल अशी मला खात्री वाटते. पूर्ण स्वातंत्र्याचें तत्त्व लोकांना बहकवील असा पुष्कळ असमंजस लोकांचा समज आहे ! पण खरी गोष्ट मात्र तशी नाही. पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाल्यानें सुसंस्कृत मन बहकत तर नाहीच, पण उलट अत्यंत उच्च दर्जाचा स्वार्थत्याग करावयासच सिद्ध होतें. पूर्ण स्वातंत्र्य हें परमेश्वराचें स्पष्ट स्वरूपच आहे आणि ह्मणून त्याचा उपभोग ज्याला मिळाला तो आपल्यावरील जबाबदारी ओळखून अत्यंत खडतर स्वार्थत्याग करावयालाच तयार होतो.

आमची सुसंस्कृत मनाची नायिका सुमति हीहि आपल्या उज्ज्वल चारित्र्याने वरील गोष्टच सिद्ध करते. तसें करतांना सुमतीनें पूर्ण स्वातंत्र्याच्या तत्त्वाची जी सुंदर आणि सोपपत्तिक मीमांसा केली आहे ती रसिकांच्याहि मनाला पटल्याशिवाय राहणार नाही ! परमेश्वर करो आणि सुमतीनें प्रतिपादिलेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याच्या विश्वव्यापी तत्त्वाचा विजय होवो !

आमच्या नाटिकेची नायिका सुमति ही पूर्ण स्वातंत्र्याचीच केवळ नव्हे, तर आर्य-संस्कृतीच्या पावित्र्याचीही अधिष्ठात्री देवता आहे. सुसंस्कृत मनाची आर्यस्त्री कधीहि वैश्रयिक सुखाच्या लालसेनें कर्तव्यमूढ होत नाही, तिला आपलें शीलसंपन्न चारित्र्यच पृथ्वीच्या मोलाचें वाटत असतें ! धन्य ती आर्यस्त्री आणि धन्य आमचा आर्यधर्म !

कुरूप-सुरूप, काळा-गोरा या भेदांचें साम्राज्य अनादिकालापासूनच चालू आहे. रुक्मिणीदेवीनें पूर्ण स्वातंत्र्याच्या तत्त्वाचा अंगिकार करूनच श्रीकृष्णाला वरलें पण रुक्मिणी ही गोरी होती तर श्रीकृष्ण काळे होते ! याच गोष्टीची चर्चा स्त्रियांच्या एका आवडत्या जुन्या गाण्यांत केलेली आहे व तेंच गीत मी या नाटिकेचें नान्दीगीत केले. आहे. हें गीत इतकें सुंदर आणि अर्थपूर्ण आहे कीं त्या गीतांतील मर्म ध्यानीं आल्यावर कोणीहि रसिक सुमतीला, तिच्या अपूर्व स्वार्थत्यागाच्या दैवी वृत्तीबद्दल, धन्यवादच देईल.

काळागोरा हे भेद केवळ स्त्रियांनाच नव्हेत तर पुण्यांनाहि व्यापून राहिले आहेत हें संपूर्णतेनें सिद्ध करण्यासाठीं मी या नाटिकेंत कृष्णकान्त व सुमति, आणि यमाजी व यमुना अशा परस्परविरुद्ध दोन जोड्या निर्माण केल्या आहेत. पूर्ण स्वातंत्र्याचा सूर्य पूर्ण तेजानें तळपूं लागेपर्यंत त्या भेदभावाचें भूत त्या दोन्ही जोड्यांनाहि पछाडून राहिलें पण अखेरीस सूर्यकान्तानें ह्मटल्याप्रमाणें, नाटिकेच्या समाप्तीला, काळ्या-गोन्यांचा व गोन्याकाळ्यांचा समेटच घडून आला ! हा सामाजिक संविधानकांतील समेट लौकरच सर्व वावर्तीत घडून येवो हीच माझी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

मार्मिक आणि चिकित्सक रसिकांना, यापेक्षां अधिक स्पष्ट शब्दांत, आणखी कांहीं सांगण्याची जरूरी आहे असें मला वाटत नाही. माझ्या लेखणीनें 'तारेवरील नाच' केलाच आहे, त्यांतील मर्म मर्मज्ञ रसिकांच्या ध्यानीं आलें म्हणजे मी स्वतःला धन्यच समजेन !

'दोन तासी' नाटिकांच्या सांप्रदायाचा उल्लेख मी प्रेमदेवतेच्या प्रस्तावनेंत केलेलाच आहे. यावेळीं आणखी एकच गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, या सांप्रदायाचे

येथील मुख्य प्रवर्तक म्हणजे भारत नाट्य मंडळाचे एक प्रमुख चालक श्री. वामनराव सावंत हे होत. त्यांच्या नांवाचा उल्लेख पूर्वी करावयाचा राहिला होता म्हणून तो मी आज करीत आहे.

प्रेमदेवता नाटिका रंगभूमीवर येतांना मला ज्या ज्या मित्रांचे साह्य झाले होते, त्या त्या मित्रांनी मला याहि वेळीं मनःपूर्वक साह्य केले म्हणून मी प्रेमदेवतेच्या प्रस्तावेनेंतील आभारप्रदर्शनाचा पुनरुच्चार करीत वसत नाहीं. मी सर्व नव्या जुन्या मित्रांचा अत्यंत आभारी आहे.

दोन तासी सांप्रदाय कोणीहि प्रचलित करो, पण तो सांप्रदाय पूर्णत्वानें यशस्वी करून दाखविण्याचें अत्यंत अवघड काम बालमोहन सं. मंडळीनेंच केले आहे ही गोष्ट मराठी रंगभूमीच्या इतिहासांत कोणीहि सुवर्णाक्षरांनींच लिहून ठेवील ! गेल्या बावीस दिवसांत प्रेमदेवता नाटिकेचे एकंदर २५ प्रयोग झाले आणि जवळ जवळ दहाबारा हजार प्रेक्षकांनीं तिला प्रेमाचे आशिर्वाद दिले, ही एकच गोष्ट प्रेमदेवतेच्या सुयशाची साक्ष पटविण्यास खास पुरेशी आहे !

‘ पूर्ण स्वातंत्र्य ’ ही नाटिका मी ता. ६ आगष्ट रोजीं लिहावयास घेतली आणि तिचा प्रथम प्रयोग आज ता. २३ आगष्ट रोजीं होत आहे.

पूर्ण स्वातंत्र्य या नाटिकेंत माझ्या लेखणीनें वराच ‘ तारेवरील नाच ’ केला आहे, तो रसिकांच्या मार्मिक बुद्धीला प्रसन्न करो हीच माझी सरस्वतिदेवीच्या पवित्र चरणीं प्रार्थना आहे.

शेवटीं, पुनः एकदां सर्व मित्रमंडळींचे मनःपूर्वक आभार मानून मी सर्व रसिकांची तूर्त रजा घेतों.

मुंबई
ता. २३।८।३०

रसिकांच्या प्रेमळ कृपेची वाण कधींच न पडलेला
रसिकांचा नम्रसेवक,
अनंत हरि गद्रे.

पूर्ण स्वातंत्र्य!

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

(स्थळ-विलासबाग. मुलांमुलींचे खेळ चालले आहेत. वेळ संध्याकाळ.)

मुलीः—(बागेतील झोल्यावर बसून स्त्रियांचे अत्यंत आवडते, रुक्मिणीकृष्णा-
मधील विनोदाचे, गोड पण अर्थपूर्ण गीत गात आहेत.)

नान्दी-गीत

कोणे एके दिवशीं विनोदानें । हरिसी बोले रुक्मिणी ॥
कृपा करोनि आधीं सांगावें । विडा देईन मग शयनीं ॥
तुम्ही थोराचे आहां परंतु काळे कां हो मी गोरी ॥ ध्रु० ॥
हरि म्हणे मी सुत गवळ्याचा मजवरि धुरळा त्रिभुव-
नींचा । शिशुपाल हा वर योजीला नाहीं मी कामा-
काजाचा ॥ १ ॥ हरी म्हणे त्या नंदराणीनें काळें
लाविलें गालाला । नाहीं पुसिलें तसेंच राहिलें, गुंतलों
भक्ताकाजाला ॥ २ ॥ क्रोध न आवरी भीमक बाळी
धरणीवरती मग पडली । श्रीकृष्णाला कळवळी आली
कुरळे केंस सांवरी ॥ ३ ॥

सुमतिः—(मुलेंमुली गेल्यावर प्र. क.) या संध्यासमयीं निसर्गाला किती
अपूर्व शोभा आली आहे ही ! दिनमणी अस्ताला गेल्यामुळे सर्व पौरजन आपापल्या
घरीं निघून गेले ! सूर्याच्या प्रखर तापानें शिणलेल्या निसर्गानें शांतता धारण केली

असून पौरजनांच्या त्रासांतून मुक्त झाल्यामुळे त्याला जणू पूर्ण स्वातंत्र्याचा लाभ झाला आहे ! वा निसर्गा, तूं उपभोगीत असलेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा मला हेवा वाटतो ! या पूर्ण स्वातंत्र्याचा उपभोग जर प्रत्येक माणसाला लाभेल तर त्याचें आयुष्य किती सुखमय होईल बरं ? खरोखर, पूर्ण स्वातंत्र्याची प्राप्ति हीच सौख्याची परिसीमा होय. देवा, मला माझ्या आयुष्यांत सौख्याची ही परिसीमा गांठतां येईल का ?

पद.

तेथ सुख जाणा । जेथ नांदे सतत स्वातंत्र्य तें पूर्ण ॥ध्रु०॥
स्वैर खेळ शशी । नाचती तारका ॥ येथ पावे जगत
मोदसीमा ॥ १ ॥

(इतक्यांत डॉ. मधुसूदन एक रंगीत रेशमी हातरूमाल घेऊन प्रवेश करतो.)

डॉ. मधु०—सुमति ! अशा सायंकाळच्या वेळीं इथं या विलासबागेत कां रेंगाळत आहेस ?

सुमतिः—कोण ? मधुसूदन ! हो, पण तुम्ही कशाला या वेळीं इकडे आलांत ?

मधु०—तूं इकडे आलीस म्हणून !

सुम०—पण मी इकडे आल्ये हें तुम्हांला कोणी सांगितलं ?

मधु०—या तुझ्या हातरूमालानं ! हा तुझा हातरूमाल मला बागेच्या तोंडाशीं पडलेला आढळला. तूं बागेत शिरलीस तेव्हां हा तुझ्या हातांतून गळून पडला असावा असा मी तर्क केला आणि बागेत येऊन पहातो तों तूं खरोखरच इथं आलेली ! हा हातरूमाल तुझाच आहे ना ?

सुम०—हो, माझाच आहे. (त्याच्या हातांतून घेऊन तोंड पुशीत) वरं पण हा माझाच हातरूमाल असला पाहिजे हें तुम्ही कसं ताडलंत ? असले हातरूमाल बाजारांत एकदोनच कांहीं नव्हेत तर लाखोंसुद्धां विकत मिळतील ! मग त्या लाखांतला हा एक माझाच हातरूमाल असावा हें तुम्हांला कसं कळलं ?

मधु०—कारण तूं लाखांत एक अशीच अद्वितीय आहेस ! शिवाय, तुझ्या मुख-कमलाशीं स्वैरपणं खेळणारा हा हातरूमाल माझ्या ओळखीचा कां बरं होणार नाही ? खरं सांगूं ? तुझ्या सुंदर मुखकमलापेशां हा हातरूमालच माझ्या नजरेंत अधिक भरला आहे !

सुम०—इश ! तुमचं आपलं कांहींतरीच !

मधु०—आमचं कांहींतरी कसं ? तुम्हां सुंदर तरुणीचेंच आपलं कांहींतरी ! मी तुम्हां तरुणींना उघड विचारतो कीं तुमच्या सुंदर मुखकमलांचं आणि या हातरुमालांचं इतकं निकट साहचर्य कां ? तुम्ही स्वस्थपणं विचार करीत बसलांत तरी तळहातांतल्या हातरुमालावर आपलं मुखकमल ठेऊन बसतां ! बरं, श्रांत वेळीं मुखकमल घामानं डवडवलं तरी हातरुमालाला काम आलंच ! तुम्ही तरुणी हांसलांत तरी तोंड झांकून घ्यायला हातरुमाल पाहिजे, आणि लाजलांत तरी तुम्ही आपल्या मुखाची लाजरी शोभा हातरुमालाच्या आड लपवतां ! शिवाय हेंच पहा, यावेळीं नुसतें माझे भाषण ऐकतांनाहि हातरुमालानं मुखकमल झांकून ठेवण्याचं काम तूं चालविलंच आहेस ! मग आम्हांला तुम्हां तरुणींच्या मुखकमलापेक्षां त्याच्याशीं निकट मैत्रां असणाऱ्या व निर्लज्जपणानं सदासर्वदा त्याच्याशीं सलगीं करणाऱ्या हातरुमालाचीच ओळख अधिक झाली तर नवल कसलं ?

सुम०—म्हणजे, माझ्या मुखावर तुमची इतकी नजर आहे तर ?

मधु०—सुमति, माझ्याकडून ही असली नजरचूक झाली असल तर आपल्या सौंदर्यालाच त्या चुकीबद्दल दोष दे. सुमति, सुमति, तुझ्या मुखकमलाशीं सलगीनं खेळणाऱ्या या हातरुमालाचं भाग्य मला लाभेल का ?

सुम०—म्हणजे, मला नाहीं कळलं तुमच्या बोलण्यांतलं मर्म ! (लाजते.)

मधु०—माझ्या बोलण्यांतलं मर्म तुला कळलं नसलं तरी मला तुझ्या प्रेमाचं मर्म कळलं आहे ! सुमति, मला तुझ्या हातांतला हातरुमाल करशील का ? मी तुझ्या मुठींत सुद्धां रहायला तयार आहे !

सुम०—मधुसूदन ! तुम्ही इतक्या मार्मिक भाषेत आपलं माझ्यावरील प्रेम व्यक्त केलं आहे कीं माझं मन तुम्हांला नकार द्यायलाहि कचरतें आहे. मधुसूदन, पुनः एकदां ते गोड बोल मला ऐकवाल का ?

पद

प्रेमला वदा त्या बोला । जीव हा भुकेला परिसायाला

॥ धु० ॥ प्रीतिचा प्याला । द्या झणिं मजला । दाखवा

सुखाचा झोला ॥ १ ॥

मधु०--लाडके ! मी तुझ्यावर प्रेम करतो, I love you ! मी तुझा दास व्हायला तयार आहे ! !

सुम०--नाहीं, मी तुझाला माझे दास करायला तयार नाही, मी पूर्ण स्वातंत्र्याची चहाती आहे. मीही स्वतः कुणाला दास करित नाही आणि दुसऱ्या कुणी माझे दास्यत्वहि करावयाला नको ! प्रत्येक जीवाला या जगांत पूर्ण स्वातंत्र्य असावं हेंच माझं निश्चित मत आहे. हो पण मधुसूदन, तुझी सौंदर्यावर प्रेम करतां कीं माझ्यावर ?

मधु०--खरं ह्मटलं तर मी तुझ्यावरच प्रेम करतो. पण तुझ्याशीं हें सौंदर्य इतकं निगडित झालं आहे कीं, सौंदर्यविहीन सुमतीची मला कल्पनाच करतां येत नाही ! मला तुझं सौंदर्य नको, मला तूं पाहिजेस !

कृष्णकान्तः--(पुढं होऊन) पण सुमति, मला तूंहि पाहिजे आहेस आणि तुझं सौंदर्यहि पाहिजे आहे. मी स्वतःसाठीं दोघांचीहि-तुझी आणि तुझ्या सौंदर्याची-मागणी करतो. सुमति, या भिकारच्या मधुसूदनाला दूर लोटून माझा स्वीकार कर-मी तुझ्या पायांतला पैजण होऊन रहायलाहि तयार आहे !

मधु०--काळतोऱ्या, तूं या सुंदरीच्या पायांतला पैजण नव्हेस पण पैजणाच्या खालीं काळा बूट मात्र शोभशील खरा ! बेव्या, तूं आपलें तोंड कधीं आरशांत पाहिलं आहेस का ? पण खरंच, तुझं काळं तोंड तुला आरशांत तरी दिसणार कसं ? कारण तुझ्या काळ्या तोंडाची काळी छाया एकदां आरशावर पसरली ह्मणजे त्यांत हें काळं तोंड कुठून दिसेल ह्मणा ! हॅः, हॅः, हॅः ! बेव्या, कुठं हें सुंदर गंगोदक आणि कुठं हें त्याचा आश्रय घेऊं पहाणारें कृष्ण कमळ ? कुठं ही हंसी आणि कुठं हा कावळा ? कुठं ही सुवर्णकेतकी आणि कुठं हा काळा नाग ?

कृष्ण०--हो, हो, माझं तोंड काळंच आहे, पण हा निसर्गाचा दोष आहे. निसर्गाच्या अपराधाबद्दल मला फांशीं देण्यांत कोणता शहाणपणा ? सुमति, मी कुरूप असलों तरी श्रीमंत आहे, लक्षार्थीश आहे. तूं माझी पत्नी झालीस तर मी तुला सुवर्णाच्या राशीवर अधिष्ठित करीन !

सुम०--पण कृष्णकांत, मला मुळीं सुवर्णाच्या राशीवर बसायचंच नाही ! मी मधुसूदनांच्या निर्धन पण निर्मळ प्रेमाचाच स्वीकार केला आहे !

कृष्ण०—कोण ? हा भिकारडा मधुसूदन तुला आवडला ? हा माधुकरी मागून डॉक्टरीची परीक्षा पास झाला हें तुला माहीत नाही वाटतं ? हा जन्मदरिद्री आहे, याची—या भिकारदासाची—कातू गृहलक्ष्मी होणार ? त्या जन्मदरिद्र्याचा धिःकार कर आणि माझा—या गर्भश्रीमंताचा—स्वीकार कर ! मी तुझे पाय धरतो. (खाली वांकतो.)

सुम०—(त्याला पायानें दूर सारून) कृष्णकान्त, दूर व्हा ! मी अर्शाच बाबांकडे जाऊन मधुसूदनांच्या व माझ्या लग्नाला संमति मिळवित्ये.

मधु०—चल, सुमति ! इथून लौकर पाऊल उचल ह्मणजे या कृष्णकान्ताचें काळं तोंड, आपोआपच अधिकाधिक पसरणाऱ्या काळोखांत एकरूप होऊन दिसेनासें होईल ! हॅ, हॅ !

कृष्ण०—(चिडून) अस्सं काय ? तुझी विवाहवद्ध होऊन माझ्या संसार-सुखावर काळी छाया पसरणार काय ? सुमति, तुझ्या वडिलांची मान माझ्या हातांत आहे हें विसरूं नकोस ! तूं माझा अपमान केला आहेस, मी आतां तुझ्या बापाची मान मुरगाळण्यास कमी करणार नाही हें लक्षांत ठेव ! मी तुझ्या पायांतला कुत्राहि व्हायला तयार झालों होतो पण तूं मला लाथाडलेस, आतां मी खरोखरीचा कुत्रा होऊन तुझ्या बापाच्या प्राणांचे लचके तोडीन तरच माझं नांव कृष्णकांत !

मधु०—कृष्णकांत, तूं खरोखरच कुत्रा आहेस ! मॅड डॉग आहेस ! तूं इथं आलास हीच तुझ्या हातून चूक झाली ! तुला ही पाटी दिसली नाही वाटतं ? वागेंत शिर-प्याच्या आधीं ' डॉगज नॉट अलाऊड ' ही पाटी तूं वाचली असतीस तर हा सारा खटाटोप तरी वांचला असता ! (हंसत सुमतीसह जातो.)

कृष्ण०—डॉगज नॉट अलाऊड ! अस्सं काय ? मी कुत्रा ठरलों काय ? अरेरे, मी कुरूप आहे म्हणून मला सुंदर स्त्रियांनीं लाथाडावं ना ? गळ्यांतला तार्डित म्हणून नसलों तरी पायांत घुटमळणारा कुत्रा म्हणून तरी सुंदर स्त्रिया माझ्या प्रेमाचा स्वीकार करतील असं मला वाटलं होतं पण कोणतीही सुंदर स्त्री मला पायांशीं सुद्धां उभा करीत नाही. छेः, छेः, हा अपमान मला सहन होत नाही, या अपमानाबद्दल मला सुमतीचा सूड उगवलाच पाहिजे ! सुमतीच्या बापाची अब्रू माझ्या हातांत आहे—मी आतां माझी

मूठ आंवळून तिच्या वापाच्या अत्रूची गळचेपी करतो आणि सुमतीला माझे पाय चाटायला लावतो ! वापाची मान आंवळली म्हणजे सुमती आपण होऊन माझे पाय चाटू लागेल ! सुमतीला आपल्या सुरूपाचा गर्व असला तर मलाहि माझ्या कुरूपाचा अभिमान धरलाच पाहिजे ! (दांत ओंठ खात निघून जातो.)

प्रवेश २ रा.

(स्थळ—वगीचा. यमुना हुमकत व मुरडत येते.)

यमुनाः—मेली पुरुषांची जातच चोंबडी ! आपल्या फायद्यासाठी हे पुरुष काय वाटेल ते कवूल करतील ! मी सुंदर आहे असे कोणीतरी कवूल करील का ? पाहून घ्या माझं मुखकमल ! आहे का त्यावर एकादा तरी पांढरा ठिपका ? गोऱ्या गालावर काळा तीळ असला तर म्हणे त्या गालाचं सौंदर्य खुलून दिसतं ! माझ्या गालावर तीळ आहे पण तोहि मेला काळाच ! हा काळा तीळ गालाच्या सौंदर्याला उठाव आणण्याऐवजी स्वतःच लाजून गालाच्या कृष्ण प्रभेत आपलं काळं तोंड लपवून बसला आहे. हा एवढा गालावरचा तीळ जरी गोरा असता तरी तेवढाच माझ्या सौंदर्याला उठाव आला असता ! माझं काळं सौंदर्य पाहून माझी मलाच लाज वाटते पण त्याचं या चोंबड्या पुरुषांना काय ? मेले आपल्या फायद्यासाठी काय वाटेल ते कवूल करतील, मला सुद्धां अप्सरेची उपमा द्यायला कमी करणार नाहीत !

यमाजीः—(पुढे येऊन) नाहीच कमी करणार ! अग यमुने, तुला इतर पुरुष केवळ अप्सरेची उपमाच देतील पण मी तुला प्रत्यक्ष अप्सराच म्हणेन ! यमुने, तूं खरोखरच अप्सरा आहेस ! तुझ्यांत आणि अप्सरेंत मला तरी कांहीं फरक दिसत नाही !

यमुनाः—पण तसा फरक दिसायला तुम्ही कधी अप्सरेला पाहिलं पाहिजे ना ? तुम्हीं मला पाहिलंत पण कधी अप्सरेला पाहिलं आहे का ?

यमाजीः—नाहीं, मी अजून कांहीं अप्सरा पाहिली नाही. अप्सरा म्हणे स्वर्गांत राहतात ! त्यांना पहायला स्वर्गांतच जायला हवं आणि मेल्याशिवाय तर स्वर्ग कांहीं दिसत नाही ! मग तूच सांग की मेल्याशिवाय मला अप्सरा तरी कुठून दिसणार ?

मेल्यावर मी यदाकदाचित् स्वर्गांत घुसलोंच तर एकादी अप्सरा पाहीन म्हणा, पण जिवंतपणीं मला तुझं रूप पाहूनच अप्सरेच्या सौंदर्यदर्शनाची तहान भागवून घेतली पाहिजे. खरं सांगूं? यमुने, तूच माझी या मृत्युलोकांतील अप्सरा आहेस !

यमु०—काय, मी अप्सरा आहे? आहे का माझ्या काळ्या तोंडावर एखादा तरी गोरा ठिपका?

यमा०—तुझ्या काळ्या सौंदर्याला पांढरा डाग नको लागायला ! मला डागळलेलं सौंदर्य मुळींच आवडत नाही. मला निर्भेळ सौंदर्य आवडतं—मग तें एकजात काळें असो नाहीतर एकजात गोरे असो ! पण यमुने, मी म्हणतो हा नसता वाद कशाला ? तूं माझ्या डोळ्यांना अप्सरेपेक्षांहि सुंदर दिसतेस हें निर्विवाद आहे, तूं माझी काळी अप्सराच आहेस ! तूं माझी अप्सरा आहेस, लक्ष्मी आहेस, देवता आहेस !

यमु०—अहो, पण लोक माझ्या काळ्या तोंडाकडे पाहून मला काळ्या कोळशांच्या खाणींची उपमा देतात ना ?

यमा०—मूर्ख आहेत ते लोक ! अग, कोळशांच्या खाणीं हातीं लागल्यामुळंच दरिद्री देशांतसुद्धां सोन्याचा धूर निघूं लागला ! मी गोरा आहे आणि म्हणून मला कोळशांच्या खाणींची किंमत कळते ! गोरे लोक कोळशांच्या खाणींची किंमत उत्तम रीतीनं जाणतात ! !

यमु०—पण मला वाटतं कीं तुम्ही नुसता चोंबडेपणा करीत आहां ! नसत्या चोंबडेपणांत फायदा काय ?

यमा०—अग, तूं जशी काळी आहेस तशीच खुळीहि आहेस ! तुला तुझ्या काळ्या सौंदर्याचे फायदे कळत नाहीत म्हणून तूं असं बोलतेस ! मी सांगतो तुला ते फायदे ! तुझ्या मुखाच्या कृष्णकमलावरचे हे काजळी डोळे कधींहि पांढरे होण्याचा संभव नाही ! तुझ्या शरीराच्या अणुरेणुंत काळा रंग इतका भरून राहिला आहे कीं तुझं पाऊल दिसल्यामुळं जरी कुठं कितीहि अनर्थ ओढवला तरी तुला कोणी पांढऱ्या पायांची ह्मणणार नाही ! !

यमु०—हां, पुरे झाला तुमच्या स्तुतीचा भडिमार ! मेली पुरुषांची जातच चोंबडी ! तुमचा हा चोंबडेपणा पाहून कुणींहि अगदीं डोळे मिटून सांगेल कीं कसली तरी

कामाची वासना धरून तुम्ही इथं आलां आहांत ! बोला तुमचं काम काय तें आणि...

यमा०--हो, मी कामाची वासना धरूनच तुझ्याकडे आलों आहे. हे कृष्ण-कामिनी ! तूं मला आपल्या काळ्या सौंदर्याचा धनी कर !

यमुना०--अगवाऽऽई ! ह्यणजे तुम्ही माझ्याशीं लग्न करायलाहि तयार आहांत तर ? अहो पण तुम्ही गोरे, मी काळी.....

यमा०--हां, असले भेदाभेद काढून लग्नांत विघ्न उपस्थित करूं नकोस ! हा गोरा नि तो काळा हे भेद मानायचे दिवस आज उरलेले नाहीत ! आज काळ्या-गोन्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालं आहे. पूर्ण स्वातंत्र्य हेंच आजकालच्या सामाजिक सुधारणेचें तत्त्व.....

यमु०--आणि तेंच माझंही तत्त्व आहे. लग्न झाल्यावरहि मला तुम्ही स्वातंत्र्य द्याल का ?

यमा०--हो, हो, तुला वाटेल तितकें स्वातंत्र्य देईन. लग्न झाल्यावर तूं जरी दिवसाचे चोवीस तास घरावाहेर व्याख्यानें, सभा व परिषदा यांच्या घडामोडींत घालविलेस तरी मी तुला एका शब्दानेहि विचारणार नाही ! मला पूर्ण स्वातंत्र्याचें तत्त्व मान्य आहे.

यमु०--तत्त्व मान्य केलंत पण तपशिलाची वाट काय ?

यमा०--तपशिलाचं पुढच्या पुढं पाहतां येईल ! कोणतेंहि तत्त्व खुशाल मान्य करावं, तपशिलाची मुळीच वाटाघाट करूं नये हें माझं तत्त्व आहे.

यमु०--हें पहा, लग्न झाल्यावर मी वाटेल तशी वागेन--

यमा०--तत्त्व मान्य !

यमु०--मी वाटेल तें करीन--

यमा०--तत्त्व मान्य !

यमु०--मग तुमची लग्नाचीहि मागणी मला मान्य आहे.

यमा०--मग दे तर वचन ! (हात पुढें करतो.)

यमु०--हें ध्या वचन ! (त्याच्या हातावर हात ठेवते.)

यमा०--हा काळागोन्यांचा संगम चिरकाल टिको आणि तुझ्यामाझ्या संसारांतील सौख्याची वृद्धी करो !

यमु०--वरं, जाऊं मी आतां ? मला घरीं जायला उशीर झाला तर माझ्यावर कृष्णकान्तांचा रोष होईल ! वरं, जाऊं ना मी आतां ?

यमा०--जा वरं !

यमु०--(जातां जातां परतून) हो पण गडे, आपण कुठं जाणार मला टाकून ?

यमा०--माझ्या नोकरीवर ! चंद्रकान्तांकडच्या नोकरीवर मला जायला नको का ? बाकी, माझी नोकरी फार दिवस टिकेल असं कांहीं मला वाटत नाही. चंद्रकांतांचा सारा कारभार गुंडाळतच आला आहे. चंद्रकान्त चोंहों बाजूंनी डब-घाईस आले आहेत. तुझे यजमान कृष्णकान्त आपल्या पन्नास हजारांची मागणी करीत नाहीत तोंपर्यंतच चंद्रकान्तांचा कारभार कसावसा चालेल ! पण उद्यां जर कां त्यांनीं आपल्या रकमेची मागणी केली तर आटोपलाच त्यांचा कारभार ! (कृष्णकांत येतो व भाषण चोरून ऐकतो.) चंद्रकांतांच्या धंद्याची अशी हलाखीची स्थिति असल्यामुळच त्यांनीं आपल्या मुलीच्या-सुमतीच्या पाठीमागं लग्नाचं दुमणं लावलं आहे. सुमतीचं लग्न होऊन ती एकदां नवऱ्याकडे निघून गेली म्हणजे त्यांची एक घरगुती चिंता दूर होईल ! मग राहिली त्यांच्या डळमळत्या धंद्याची काळजी...

यमु०--म्हणजे सुमतीचे वडील चंद्रकांत अशा घोर चिंतेत आहेत तर ? मग मी म्हणते तुम्ही त्यांची डळमळीत नोकरी सोडून कृष्णकांतांकडेच नोकरीला कां रहात नाही ? तुम्ही कृष्णकांतांकडेच नोकरी धरलीत म्हणजे आपण दोघे एका ठिकाणीच राहूं-मग मेला विरह कसा तो व्हायलाच नको !

यमा०--हो, तुझ्या मार्फतीनं हळुहळु हाच विषय काढण्याचा माझा विचार होता पण तो तूं आपण होऊनच काढलास तें बरं झालं ! पण यमुने, तुझे कुरूप यजमान म्हणे सुरूप माणसांचा तिटकारा करतात ! माझ्यासारख्या गोऱ्यागोमठ्या तरुणाला ठेवतील का ते नोकरीला ? तूं काळी कुरूप म्हणून तुला नोकरी मिळाली पण मला ते नोकरी देतील का ? तुझा काळा वशिला माझ्या उपयोगी पडेल का ?

यमु०--हें पहा, चंद्रकान्ताविरुद्ध कांहीं तरी कारस्थान रचण्यांत माझे यजमान गुंतलेले आहेत. त्यांच्या कारस्थानाला तुमची मदत मिळेल, तर ते तुझाला खात्रीने नोकरीवर ठेवतील ! पाहीन त्यांना उद्यां विचारून !

कृष्ण०—(पुढें येऊन) आज होणारी गोष्ट उद्यांवर कशाला ढकलतां ? मी तुमचं सर्व बोलणं आड उभा राहून ऐकलं आहे. यमाजी, तुम्ही जर मला चंद्रकान्ताच्या धंद्यांतील गुप्त गोष्टी सांगाल तर मी तुम्हांला आत्तांच माझ्या मुनीमाची नोकरी देतो. हें पहा, चंद्रकान्ताला पेंचांत पकडल्यानं माझाहि एक हेतु सहजो साध्य होणार आहे, मग तुम्ही मला करतां का मदत ?

यमा०—हो, अवश्य करतो. मला चंद्रकान्ताच्या धंद्यांतील सर्व विंगे माहित आहेत !

कृष्ण०—पण तुम्ही रूपवान आहांत, गोरे आहांत, माझा नाही तुमच्यावर विश्वास बसत !

यमु०—महाराज, मी देत्ये यांची खात्री !

कृष्ण०—यमुने, तुझ्यासारख्या कुरूप व काळ्या माणसाचा यांच्यावर विश्वास बसला आहे हें पाहूनच मी यांच्यावर विश्वास टाकायला तयार झालों आहे. अहो गोरे यमाजी ! तुम्हांला यमुनेचा पाठिंबा आहे हें मी तुमचं भाग्यच समजतो. बाकी, तुमच्यासारख्या गोच्या माणसावर मी कधीं नसता विश्वास ठेवला ! यमाजी, याच घटकेपासून तुम्हांला मी माझे मुनीम म्हणून नेमलं आहे. यमुने, यांना लौकर घरीं घेऊन ये. मी पुढें जातो वरं का ? (जातां जातां स्व०) मी सूडाच्या संतापांत गोच्या नोकरावर विश्वास ठेवून अखेरीस तोंडघशीं तर पडणार नाही ना ? यमाजीचं साह्य मिळून जर मला चंद्रकान्ताला पेंचांत धरतां आलं तर काय मौज होईल ? अतां पाहतो, ती चढेल सुमती माझ्या हातून कशी निसटते ती ! सुमती, तूं मला डिवचलंस खरं पण त्याचं प्रायश्चित्त तुला लौकरच भोगावं लागणार ! (जातो.)

यमु०—अतां तरी झालं ना आपल्या मनासारखं ? पहा, बायकोच्या तंत्रानं वागलं म्हणजे कसं कल्याण होतं तें !

यमा०—अग, हें पुढचं भविष्य मला दिसत होतं म्हणून तर तुला आधीं बायको करून घेतली ! लग्नाचं तंत्र जुळल्यावर बाकीचीं तंत्रें जुळायला कितीसा उशीर ?

यमु०—वरं चला तर ! आत्तांच्या आत्तां चंद्रकान्तांकडील नोकरीचा राजीनामा

या आणि कृष्णकान्तांच्या नोकरीवर रुजू व्हा ! शेवटीं, तुमच्यासारख्या गोऱ्या माण-
सालाहि काळ्या माणसाचेच पाय धरून काम साधावं लागलं तर ?

यमा०—चल पुढें, आतां मला अधिक हिणवूं नकोस ! (ती गेल्यावर) काय
शिताफीनं मी या काळ्या कामिनीला फसवलं पण ? आतां या काळ्या कामिनीच्या
साह्यानं मी माझे काळे हेतु खास साधून घेणार ! या काळ्या माणसांना फसवायला
कितीसा उशीर लागणार ? स्तुतीची साखर जरा जास्त पसरली कीं चिकटलेच हे
काळे मुंगळे ! (जातो.)

प्रवेश ३ रा.

(**स्थळ**-दिवाणखाना. चंद्रकांत आजारी असून एका आरामखुर्चीवर पडला आहे
व सुमती त्याचें डोकें चेपीत गाणें म्हणत आहे.)

सुम०—

पद

राधिका पुसे श्रीहरिला । स्वर्ग कुठें वसतो बोला ॥ ध्रु० ॥
श्रीहरी वदे राधेला । निज मानसिं स्वर्गचि ठेला ॥ आत्म-
रूपिं जो जन रमला । तो अन्य सुखाला हांसे ॥ १ ॥

बाबा, आतां तरी तुम्हांला थोडं बरं वाटूं लागलं का ?

चंद्र०—हो बाळ, आतां मला थोडं बरं वाटतं आहे.

सुम०—बाबा, तुमची प्रकृति एकाएकीं अशी कां विघडली ? काय होतं आहे
तुम्हांला ? मला वाटतं कीं कसल्या तरी चिंतेनं तुमचं मन व्यापलं असल्यामुळंच
तुमची प्रकृति एकाएकीं खालावली ! बाबा, केवळ एकाच दिवसांत तुमच्या प्रकृतींत
किती फरक पडला हा ? बाबा, तुम्ही आपली चिंता मला कां बरं सांगत नाहीं ?
माझ्यावर तुमचा भरंवसा नाहीं का ? प्रत्यक्ष पित्याचाहि भरंवसा नसावा अशा तऱ्हेचीच
माझी तुमच्याशीं वर्तणूक आहे का ? (डोळ्यांत आंसवें आणून) बाबा, तुम्हीं कांहींच
बोलत नाहीं तेव्हा मी तरी काय समजूं ?

चंद्र०—बाळ, तुझ्यावर गैरविश्वास दाखविण्याइतका मी अधम आहे असें तुला वाटतं तरी कसं ? बाळ, खरोखरच मी एका भयंकर चित्तेनं त्रस्त झालों आहे—तूं बरोबर ओळखलंस !

सुम०—मग बाबा, मला नाही का तुमच्या चित्तेचं कारण सांगणार ?

चंद्र०—तें कारण कळून तुझ्या कोमल मनाला विनाकारण त्रास मात्र होईल.

सुम०—बाबा, तुमच्या चित्तेचं कारण कळलं तर माझ्या मनाला मुक्या मारामुळं होत असलेला त्रास मात्र कमी होईल ! बाबा, सांगाच मला तुमच्या चित्तेचं कारण !

चंद्र०—वरं पण तुला माझ्या चित्तेचं कारण कळलं तर तूं काय करशील ?

सुम०—बाबा, काय सांगूं ? वाटेल तो स्वार्थत्याग करीन, इतकंच काय, पण प्राणत्याग करूनहि तुमच्या चित्तेचं कारण दूर करीन. बाबा, तुमच्या सुखापेक्षां माझ्या प्राणांची किंमत मला मुळींच अधिक वाटत नाही.

पद

सुखावे आपणां जें तें । मला हो स्वर्गसुख देतें ॥ न अन्या
वांछिते कन्या । पित्याचें सौख्य निज गणिते ॥ ध्रु० ॥
राहु ग्रासीत जें चंद्रा । प्रभाहि दुःखिता होते ॥ चकाके
निर्मलाकाशीं । वरी तें पूर्ण तेजातें ॥ १ ॥

(इतक्यांत ' चंद्रकांत आहेत का घरो ? ' असा आवाज ऐकूं येतो.)

चंद्र०—बाळ, कुणीतरी माझ्या भेटिला येतें आहे. तूं थोडा वेळ आंत जा पाहूं !
(सुमति जाते.) कोण आलं आहे ? या आंत ! (स्व.) खास हा कुणी तरी साव-
कार पैशाचा तगादा लावण्यासाठीं आला असावा ! देवा, तूच या वेळीं माझी
अन्न वांचव !

(एक मारवाडी येतो.)

मारवाडी०—चंद्रकांतसेठ, तुमचा तब्बेत काय म्हणतो ?

चंद्र०—(उठून स्वागतपूर्वक) या शेटजी, वसा असे ! अतां माझी प्रकृति थोडी वरी आहे. वरं पण, तुम्ही कां इथं येण्याची तसदी घेतलीत ?

मार०—हें पहा सेठ ! आमी फार तंगीत आहोंत. आमांला आमचा पन्नास हजार रुपिया अन्वीच मिळाला पाहिजे.

चंद्र०—हे पहा शेटजी, तुम्ही मला थोडी मुदत घाल तर लौकरच तुमच्या पैशांची मी पुरी फेड करीन-थोडी मुदत द्या.

मार०—नाय, आमांला थांबतां येत नाय ! तसा सगवड असता तर आमी खालीं बेलीफ उभा करून कशास तुमांला तसदी घायला वर आला असता ? बेलीफ वर आणून तुमचा अब्रू घ्यावा असा आमचा विचार नाही. तुमी अब्बी आमचा पैसा देऊन टाका !

चंद्र०—(स्व०) अरेरे, सर्व घातच झाला. अब्रू जाण्याची वेळ आली खरी ! ही वेळ वाटेल तें करून निभावून नेलीच पाहिजे. (उघड) हे पहा शेटजी, माझा सर्व कारखानाच मी तुमच्या स्वाधीन करतो. तेवढ्यानं तुमचं समाधान होईल ना ?

मार०—हां ठीक, कारखान्याचा कागदपत्र आमच्या स्वाधीन करेल तर आम्ही खुषीने परत जाऊं !

चंद्र०—ठीक आहे तर ! (कागद आणून त्यांवर सही करून त्यांस देतो.) अतां तर झालं ना ?

मार०—(कागद घेऊन) अतां झाला ! ईश्वर तुमचा कल्याण करेल ! (जातात.)

चंद्र०—ईश्वर तुमचं कल्याण करील !!! अतां कोणतं माझं कल्याण व्हायचं बाकी राहिलं आहे ? सावकाराच्या देण्याची भरपाई करण्यासाठीं मी सर्व कारखानाच त्याला देऊन टाकला ! मला माझी मुळीच काळजी नाही पण मला जी कांहीं चिंता आहे ती माझ्या मुलीवद्दल. (मोठ्यानं) बाळ सुमति, इकडे ये पाहूं. (सुमतीस) बाळ, तुझं एकदां लग्न झालं असतं तर मी चिंतामुक्त झालों असतो. लग्नाच्या बाबतींत मी तुला पूर्ण स्वातंत्र्य दिलंच आहे. बाळ, लग्नाविषयीं तुझा काय विचार ठरला आहे ?

सुम०—पण बाबा, माझे लग्न झालं तर तुम्ही सर्व चितेंतून मुक्त व्हाल का ?

चंद्र०—हो, तेवढीच काय ती चिंता मला उरली आहे.

सुम०—मग बाबा, मला तुम्ही डॉ. मधुसूदनांशीं लग्न करण्याला परवानगी घाल का ? आमचं परस्परांवर प्रेम आहे.

चंद्र०—वाः, तुझा विचार फार उत्तम आहे. डॉ. मधुसूदनासारखा सालस व शीलसंपन्न जांवाई मला मिळेल तर मला आनंदच वाटेल. बाळ, तुला मी वरपसंतीच्या बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं पण तूं तुला दिलेल्या स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग केला नाहीस हे पाहून मला अत्यानंद होत आहे. पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालं तरी त्याचा योग्य

प्रकारे उपयोग करण्यांतच शहाणपणाची पारख होते. बाळ, मधुसूदन इकडे केव्हा येणार आहेत ?

सुम०—ते इतक्यांत इथं येतील ! तुमची तब्बेत तपासून पाहण्यासाठी मघांशीच टेलिफोन करून त्यांना बोलावलं आहे. मधुसूदन अत्तां येतील.....

मधु०—(येऊन) हा मी आपल्या सेवेला हजर आहे.

चंद्र०—मधुसूदन, तुझाला शंभर वर्षे आयुष्य आहे—अत्तांच मी तुमची आठवण काढली होती.

मधु०—थँक यू ! वरं बाबासाहेब, आपली प्रकृती कशी काय आहे ?

चंद्र०—अत्तां मला पुष्कळच वरं वाटतं आहे. माझ्या प्रकृतीचं आधीं राहूंदे. मला अगोदर दुसऱ्याच एका गोष्टीचा निर्णय लावावयाचा आहे. डॉ. मधुसूदन, तुम्ही माझ्या सुमतीला धर्मपत्नी करण्याचं कबूल केलंत याबद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. मधुसूदन, तुम्ही संपत्तीनं श्रीमंत नसलांत तरी शीलानं संपन्न आणि सद्गुणांनीं मंडित असे तरुण सद्गृहस्थ आहांत. तुमच्यासारखे गरीब पण कर्तबगार तरुण हेच आमच्या समाजाचे खरे मौल्यवान् अलंकार होत. मी मोठ्या आनंदानं माझ्या सुशील सुमतीचा हात तुमच्या हातीं देतो. सुमति, रहा या बाजूला उभी. मधुसूदन, या तुम्ही इकडे ! (त्यांचे हात एकमेकांच्या हातांत देऊं लागतो तोंच कृष्णकांत प्रवेश करतो.)

कृष्ण०—चंद्रकांत, हे तुम्ही काय मांडलं आहे ?

चंद्र०—सुमतीचा हात डॉ. मधुसूदनांच्या हातीं देऊन मी एका चित्तेंतून मुक्त होणार आहे.

कृष्ण०—थांबा, थोडं थांबा ! आधीं या चित्तेंतून मुक्त व्हा आणि नंतर त्या चित्तेची काळजी करा. (कागद दाखवून) हा पाहिलात कर्जरोखा ? माझे वडील श्यामकांत यांनीं तुझाला पन्नास हजार रुपये कर्जाऊ ह्मणून दिले होते ना ?

चंद्र०—होय. पण त्या रकमेची फेड करणं त्यांनीं माझ्या सवडीवर सोंपविलं आहे. तुमच्या वडिलांनीं मित्रप्रेमास्तव मला ती रक्कम देणगी ह्मणून दिली होती आणि ते नको, नको ह्मणत असतांही मी त्यांस हा कर्जरोखा लिहून दिला ! मी कर्जाची फेड करण्यास तयार आहे पण तुमच्या स्वर्गवासी वडिलांची सदिच्छा लक्षांत घेऊन तुम्ही मला कर्जफेडीचा तगादा लावणं योग्य होणार नाही.

कृष्ण०—हे पहा चंद्रकांत ! वडिलांची सदिच्छा त्यांच्या मरणाबरोबर मरून गेली ! मी ती सदिच्छा ओळखत नाही आणि जाणतहि नाही. या कर्ज-रोख्याची फेड करा नाहीतर अब्रू गमावण्यास सिद्ध व्हा ! तुमचा सर्व कारखाना...

चंद्र०—मी मघांशींच मारवाड्याच्या स्वाधीन केला. आतां माझ्याजवळ एक कपर्दिकाहि शिल्लक नाही. माझ्याजवळ एकच धन शिल्लक उरलें आहे व तें म्हणजे कन्याधन !

कृष्ण०—त्या कन्याधनाचा स्वीकार करूनहि मी कर्जाची फेड करून घ्याव-यास तयार आहे. सुमति, माझ्याशीं लग्न करण्याचं कबूल करून तूं तुझ्या पित्याला ऋणमुक्त करण्यास तयार आहेस काय ?

चंद्र०—तिची तयारी असली तरीहि तुमच्यासारख्या एका अधमाच्या स्वाधीन माझं कन्यारत्न करावयास मी तयार नाही. मी सुमतीला लग्नाच्या बाबतींत केव्हांच पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन टाकलं आहे !

कृष्ण०—हा तुमचा विचार झाला पण सुमती कदाचित् पित्याला ऋणमुक्त करण्याकरितां आपला विचार बदलीलसुद्धां, कुणी सांगावं ? सुमति, तुझ्या पित्यावर किती भयंकर आणि बेअब्रुकारक प्रसंग आला आहे तें नीट तुझ्या लक्षांत येऊन चुकलं आहे ना ?

चंद्र०—बाळे, मी थोडा वेळ आंत जाऊन येतो, तूं याला काय तें खरमरीत उत्तर दे आणि त्याला निरुत्तर कर ! (जातो.)

मधु०—सुमति, या सैतानाच्या धमकीला भीक घालूं नकोस ! (कृष्ण-कान्तास) अरे सैताना, तूं अशा अधम कृतीनं एका निष्पाप कुमारिकेचा गळा कापायला सिद्ध झालास तर ? अरे नीचा, या पातकाचं प्रायश्चित्त तूं कुठं भोगशील ? तूं जसा वाहेरून काळाकुट्ट आहेस तसा आंतूनहि आहेस तर !

कृष्ण०—वाः मधुसूदन, तूं बरोबरी परीक्षा केलीस ! तूं हुषार शस्त्रवैद्य आहेस खरा ! माझं काळीज न चिरतांहि तुला त्याचा काळा रंग दिसला, यांतच तुझ्या ज्ञानाचा भेदकपणा दिसून येतो. मी केवळ सैतानच काय ? पण मी सुमतीच्या गोऱ्या पायांत शोभणारा काळा बूट आहे—मॅड डॉग आहे !

मधु०—खरोखरच तूं मॅड डॉग आहेस !

कृष्ण०—आणि म्हणूनच तुम्हां सर्वांच्या काळजांचे लचके तोडण्यास आलों

आहे. पण डिअर मधु, तू कां व्यर्थ तसदी घेतोस ? ही सुमती सर्व गोष्टींचा योग्य निर्णय देण्यास समर्थ आहे. सुमति, तुझ्या सुंदर मुखकमलांतून निघणाऱ्या शब्द-परागांची मी आतुरतेनं मार्गप्रतीक्षा करतो आहे !

सुम०—कृष्णकांत, प्रसंग किती कठीण आहे व मला काय केलं पाहिजे तें सर्व कांहीं नीट माझ्या लक्षांत येऊन चुकलं. मी तुमच्या मागणीला होकार दिला तर हा कर्जरोखा माझ्यासमोर फाडून टाकाल का ? मी प्राणांचं मोल देऊनहि बाबांची अंब्रूवांचविण्यास तयार आहे ! बोला, बाबा बाहेर येण्याच्या आंत काय तें बोला !

मधु०—सुमति, सुमति, काय करते आहेस हें ? तू जाणून बुजून या अग्निकुंडांत कां उडी घेतेस ?

सुम०—माझं माझ्या पित्यावरील पवित्र प्रेम पारखून घेण्यासाठी ! मी अशा प्रकारे पितृक्रुण फेडणार आहे. मला दुसरा मार्गच नाही. खरोखरच, बाबांवर अत्यंत घोर संकट ओढवलं आहे, अशा वेळीं त्यांच्या मदतीला मी धांवत्ये नाही तर मी त्यांची कन्या म्हणवून घेण्यासहि नालायक ठरेन ! कृष्णकांत, मी तुमच्या कठोर उत्तराची वाट पहात आहे.

कृष्ण०—माझ्याशीं लग्न करण्याचं आनंदानं कबूल कर म्हणजे मीहि आनंदानंच हा कर्जरोखा फाडून टाकीन !

सुम०—पितृक्रुण फेडण्यासाठीं, पति म्हणून, मी तुमचा स्वीकार करावयास तयार आहे. ही घ्या माझी शपथ ! (त्याच्या पायावर हात मारते.)

कृष्ण०—हा पहा कर्जरोखा फाडून टाकला !

(इतक्यांत आंतल्या वाजूस पिस्तुलाचा आवाज ऐकूं येतो. मधुसूदन व सुमति आंत धांवत जातात.)

कृष्ण०—त्या थेरड्यानं आत्महत्या तर केली नसेल ? करीना तो आत्महत्या ! सुमतीचा हात धरून मी तिला त्याच्या प्रेतावरून सुद्धां फरफरां ओढून नेईन ! हॅं; हॅं; हॅं ! (मधुसूदन व सुमति चंद्रकांताला उचलून आणतात. तो रक्तबंबाळ झालेला दिसतो.)

सुम०—बाबा, बाबा, काय अविचार केलात हा ? मी तुम्हांला आतांच ऋणमुक्त केलं होतं मग तुम्ही आत्महत्या कां करून घेतलीत ?

चंद्र०—बाळे, माझ्या पातकांचं प्रायश्चित्त मीच भोगलं आहे. तू आतां खुशाल. मधुसूदनांशीं लग्न कर आणि सुखी हो !

सुम०--बाबा, ती गोष्ट अतां माझ्या हातीं राहिलेली नाही. मी कृष्णकान्तांना लक्षाचं वचन दिलंसुद्धां ! माझं वचन मिळतांच त्यांनींही कर्जरोखा फाडून टाकला आणि तुम्ही त्यांच्या ऋणांतून मुक्त झालांत !

चंद्र०--वाळे, तूं भलताच अविचार केलास ! बाळे, मीं तुला प्रेमाच्या बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं होतं ना ? मग तूं कां जाणूनबुजून पारतंत्र्याच्या होमकुंडांत उडी घेतलीस ?

सुम०--बाबा, मला मिळालेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा मी सदुपयोगच केला. अत्यंत खडतर असा स्वार्थत्याग करावयास शिकवील तेंच खरं पूर्ण स्वातंत्र्य ! बाबा, माझ्याबद्दल तुम्ही वाईट वाटून घेऊं नका--मी आनंदानंच प्रेमाचं सुवर्ण अग्नीमध्ये टाकलं आहे !

चंद्र०--वाळ, अतां माझ्यानं बोलवत नाही, लहानग्या सूर्यकान्ताचा संभाळ कर. देव तुझं कल्याण... (मरतो.)

कृष्ण०--मधुसूदन, तूं मुकाट्यानं इथून चालता हो ! मी जामाताच्या नात्यानं चंद्रकांतांच्या शवाची व्यवस्था लावीन ! तूं आधीं आपलं तोंड काळं कर. आज माझं काळं तोंड उजळ झालं असून तुझंच गोरंगोमटं थोबाड काळवंडलं आहे. चालता होतोस कीं लथ मारून...

मधु०--नीचा, यापुढं एक शब्द बोलशील तर तुझंच तोंड फोडून टाकीन ! अधमाधमा... (त्याच्या अंगावर धांवून जातो.)

सुम०--(मधुसूदनास मागं ओडून) मधुसूदन, तुम्ही इथून निघून जावं तेंच बरं ! या घटकेपासून कृष्णकांत हेच माझ्या शरीराचे धनी झाले आहेत ! तुम्ही इथून जावं तेंच बरं !

कृष्ण०--मधुसूदन, ऐकलास माझ्या लाडकीचा हुकूम ? चल, हो चालता मुकाट्यानं आणि पुनः सुमतीची भेट घेऊं नकोस ! चल !

मधु०--माझाहि नाइलाज झाला आहे--मला या वेळीं तोंड दावून धरून चुक्यांचा मार सहन केलाच पाहिजे. (हळुहळु जातो. सुमति बापाच्या शवाला विलगून रडते. इतक्यांत बाळ सूर्यकांत शाळेंतून परत घरीं येतो.)

सूर्य०--(पाहून व सुमतीला विलगून) ताई, बाबांना ग काय झालं ?

सुम०--बाळ, आपल्याला दुःखाच्या गर्तेत लोटून बाबा देवलोकाला निघून गेले !
(दोघेंहि रडूं लागतात. पडदा.)

पहिला अंक समाप्त.

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ--रस्ता. यमुना हंसत प्रवेश करते.)

यमुना०—अहाहा ! मी किती भाग्यांची आहे ! देवानं मला चांगलं रूप दिल्लं नाहीं म्हणून त्याला शिव्यांची लाखोली वहात होतें पण माझ्या शिव्यांना ओव्या समजून देवानें मला यमाजीसारख्या सुरूप नवऱ्याची जोड करून दिली ! आम्हां भोळ्या बायकांना एक वेळ स्वतःचं रूप चांगलं नसलं तरी चालतं पण नवरा मात्र चांगला मिळावा अशी इच्छा असते. चांगला नवरा मिळाला म्हणजे मग त्यापुढं आम्हांला स्वर्गसुखाची सुद्धां मातब्बरी वाटत नाहीं ! यमाजी तरी किती चांगले माणूस आहेत ! जसे वरून सुंदर दिसतात तसेच अंतर्गामीं आहेत वरं का ? त्यांनीं मला अप्सरा ह्मटलं तेव्हां मला वाटलं कीं ते पुण्यांच्या जातीला शोभणारा चोंवडेपणा करीत असतील म्हणून ! पण छेः ऽ ऽ ग बाई ! अगदींच चुकल्यें मीं ! ! काय माझ्या भाग्याची थोरवी वर्णावी तरी ?

पद.

नाहीं कुणी भाग्यवान । साझ्यासमान ॥ ध्रु० ॥ काळी
असलें तरिहि लाभले । पति ग गोरे पान ॥ १ ॥
स्वर्गाहि वाटे मला ठेंगणा । येथचि ग अश्मान ॥ २ ॥

(इतक्यांत यमाजी एका सुंदर तरुणीच्या हातांत हात घालून येतो पण यमुनेला पाहतांच चपापतो व तिला पाठीमागें लोटून आड लपण्यास खुणावतो. ती मागें जाऊन आड उभी राहते.)

यमुनाः--(यमाजीजवळ जाऊन) गडे, काय वरं हें असं ? किती वेळ झाला तुम्हांला घरावाहेर पडून ? इतका वेळ कुठं भटकायचें तें ! मी नाहीं जा गडे ! ! हो, पण तुमच्या पाठीमागून कोण गोरें माणूस गेलं तिकडे पलीकडे ?

यमा०—कोण होतं माझ्या पाठीमागं ? तुला कसल्या तरी आकृतीचा भास झाला ! तुझ्या डोळ्यांना कांहीं विकृति झाली नाही ना ?

यमु०—छेः, माझी प्रकृति चांगली आहे आणि माझ्या डोळ्यांना मुळीच विकृति झालेली नाही. तुमच्या पाठीमागून दूर जातांना मी एक चांगली गोरी आकृती पाहिली ! कोण होती ती ?

यमा०—ती ?

यमु०—आकृती !

यमा०—आकृति ना ? असेल माझीच सावली !

यमु०—सावली कशी असेल ? सावली कुठं गोरी असते का ? मी माणसाची सावली पाहिली आहे वरं का ?

यमा०—तूं सावली पाहिली आहेस पण ती काळ्या माणसाची ! तुम्हां काळ्या माणसांची सावली काळी असणं स्वाभाविक आहे पण तुम्हां काळ्या लोकांचा नियम आम्हां गोऱ्या लोकांना मुळीच लागू नाही. 'गोरे लोक ते गोरे लोक ! आम्हां गोऱ्या लोकांचं सर्वच कांहीं न्यारं ! माझीच गोरी सावली तूं पाहिली असशील आणि त्यामुळं तुला गोऱ्या आकृतीचा भास झाला असेल दुसरं काय ? पण लाडके, हा कसला भलताच विषय काढलास ? नवऱ्याशी बोलतांना बायकांनीं नेहमीं प्रेमाचाच विषय काढला पाहिजे. तुझ्या सुंदर मुखांतून निघणारे दोन प्रेमळ शब्द केव्हां एकदां ऐकायला मिळतात म्हणून माझं अंतःकरण, पाण्याबाहेर पडलेल्या मासोळीप्रमाणे, सारखं तळमळ तळमळ करतं आहे. आणि तूं माझ्या मनाच्या तळमळत्या मासोळीला प्रेमजलानं संतुष्ट करण्याऐवजीं, तिच्यावर कठोर शब्दांच्या रखरखीत अंगाराचा वर्षाव करावास हें तुझ्या प्रेमळ, कोमल, नाजुक आणि साजुक मनाला तरी शोभतं का ? हां, त्या सावलीकडे संशयानं पाहूं नको, माझ्याकडे प्रेमानं पहा ! (तिच्या हनुवटीला प्रेमानें स्पर्श करतो.)

यमु०—(वर पहात) हो गडे ! किती तरी वेडी मी ? आपल्या सुंदर मुखाची गोरी शोभा पहाण्याऐवजीं मी आपली त्या सावलीतच रमल्ये ! नाथ, आपल्या सुंदर रूपाकडे पाहिलं म्हणजे मन कसं हरवून जातं !

यमा०—लाडके, प्रेमळपणाची अगदी कमाल केलीस ! तूं प्रेमाचे बोल बोलू लागलीस म्हणजे अशी खुलतेस कीं, तुझ्यावरून माझा प्राण ओंवाळून टाकावा असं वाटतं !

यमु०—इःश ! असं नये भलतंच बोलूं ! अम्हां बायकांनींच पतीवरून आपले प्राण ओंवाळायचे असतात हो ! चला घरीं म्हणजे पंचारती ओंवाळून आपली दृष्ट काढत्ये !

यमा०—लाडके, तुझी प्रेमळ दृष्टि माझ्यावर असली म्हणजे दुसऱ्या कुणाची दृष्ट माझ्यावर पडण्याची भीतिच नको ! बरं पण तूं सुमतिबाईसाहेवांची तैनात सोडून इकडे कां आलीस ? मी कृष्णकांतांची तैनात करतो, तूं सुमतिबाईची मर्जी राख !

यमु०—हो नाथ, मी राखीन बरं बाईसाहेवांची मर्जी ! मला त्या किती आवडतात पण ! प्रत्यक्ष महालक्ष्मीची मूर्तीच आहे ती ! पण गडे, त्यांनीं कांहीं चांगलंस स्थळ नाहीं पसंत केलं ! त्यांना नाहीं कृष्णकान्त पति शोभत ! कुठं ती गोरी महालक्ष्मी आणि कुठं हा काळा म्हसोबा ?

यमा०—हां, बोलूं नको असं भलतंच ! ती तुला महालक्ष्मी दिसत असली तर मला कृष्णकान्त महादेवासारखा भासतो आहे.

यमु०—मग तुम्ही त्या महादेवाच्या पुढं पुढं करणार तर ? तुम्ही त्या महादेवाच्या पुढं पुढं केलंत तर तुम्हांला लोक...

यमा०—नन्दी ह्याणतील हेंच कीं नाहीं ? ह्याणूद्यात मला लोक नन्दी ! मी नन्दीहि आहे आणि आनंदीहि आहे पण माझ्या साऱ्या आनंदाचें नंदनवन तूंच आहेस ! तुझ्या हृदयांतील प्रेमाचा उमाळा ह्याणजेच स्वर्गीय नंदनवनांतील कारंजेच होय. त्या कारंजांत शोभणारे हें कृष्णकमल पाहून...

यमु०—इःश ! मला गडे भारीच लाज वाटते—नका माझी अधिक स्तुती करूं ? मी तुमच्या स्तुतीच्या प्रवाहांत एकादे वेळीं वाहून जायची ! मी वाहून गेलं ह्याणजे...

यमा०—हो, मी बोलतां बोलतां थोडा वहावलों खरा ! बरं, तूं जा पाहूं सुमतीबाईकडे ! !

यमु०—जात्ये हो ! पण इकडे होईल ना घरीं लौकर यायला, कीं बसाल एकाद्या सावलीशीं खेळत ? (जाते.)

सं.पूर्ण स्वातंत्र्य

“पतिदेवा, मी पवित्र आहे.”

सं.पूर्ण स्वातंत्र्य

गटो-रेक्स स्टूडिओ.

ब्लॉक-वागळे स्टूडिओ.

“ ताई, कां ग रडतेस अशी एकसारखी ? ”

ठासो प्रिन्टींग प्रेस, २२ दलाल स्ट्रीट कोट मुंबई.

यमा०—किती भोळा जीव आहे हा ! तिला वाटतं की मी तिच्या काळ्या कांतीवर बेहद खूप आहे !

सुंदरा०—(पुढं येऊन) हो, आहांतच तुम्ही तिच्यावर खूप ! तिची स्तुति काय केलीत, तिच्याशी लाडीगोडी काय लावलीत, तिच्यावर सुंदर सुंदर उपमांचा वर्षाव काय केलात, तुम्हां पुण्यांचं काळीजच मेलं उलटं !

यमा०—माझं काळीज उलटं आहे ना ? अग हो, तूं बरोबर ओळखलंस ! माझं काळीज उलटं आहे आणि ह्मणूनच मी तसं उलटं बोललों ! अंग, या काळ्या वशिल्याच्या जोरावर तर मी कृष्णकान्ताच्या घरांत प्रवेश करून घेतला ! हां, पण असल्या उलट्यासुलट्या बोलण्यांत आपलं कारस्थान उलटी खार्डल ! माझ्या कपट-कारस्थानाच्या नाटकांत तुझा पार्ट कोणता तें तुझ्या ध्यानीं आलं आहे ना ? चल, योग्य संधि पाहून तुला कृष्णकान्तापुढं हजर करीन ! मग तूं आपल्या मोहजालांत ह्या कोळ्याला अडकव !

सुंदरा०—तें सर्व खरं पण त्या काळ्या फत्तराला पैलू पाडायचे ह्मणजे कठीणच काम नाही का ? काय त्या कृष्णकांतांचं कळकट रूप तरी ! (शिसारी आल्यासारखी मुद्रा करते.)

यमा०—तेंच कळकट रूप आतां तुला मदनाच्या रूपापेक्षांहि मोहक वाटलं पाहिजे ! कृष्णकान्ताला एकदां लुवाडलं कीं आपण सुखांत आणि चैनींत राहूं !

सुंद०—पण मग त्या यमुनेचं काय करणार ?

यमा०—तिला दूर लोटून देणार ! त्या काळ्या शिडीवरून एकदां मी वैभवाच्या मंदिरांत शिरलों कीं मग मला ती शिडी दूर लाथाडून घायला कोणती हरकत आहे ?

सुंद०—हे खरं ना पण ? नाहीतर वैभवाच्या मंदिरांत गेल्यावर मलाहि विसराल ? मला नाहीं तुमच्या पुष्पी अंतःकरणाचा भरंवसा वाटत ? माझ्या गळ्याची शपथ वहा पाहूं ! (त्याचा हात आपल्या गळ्यावर ठेवते.)

यमा०—अतां हा माझा हात कुणाकुणाच्या गळ्यावर ठेवूं ? ज्या हातानं मी त्या कृष्णकांताचा गळा धरणार, जो हात मी फसव्या प्रेमानं यमुनेच्या गळ्यांत घालणार तोच हात तुझ्या गळ्यावर शपथेपुरता ठेवून तरी फायदा कोणता ?

सुंदरा०—फायदा असो किंवा नसो, माझी आपली वेडी समजूत म्हणून तरी...

यमा०--बरं सुंदरं, हा ठेवला तुझ्या गळ्यावर हात ! (पाहून) हां, पण आतां तू चार हात दूर जाऊन उभी रहा, ते पहा तिकडून डॉ. मधुसूदन येताहेत !

(सुंदरा जाते व दुसऱ्या वाजूने डॉ. मधुसूदन येतो.)

यमा०--[पुढं होऊन अदवीने] नमस्कार डॉ. मधुसूदन ! कसं काय ठीक आहे ना ?

मधु०--ठीक आहे. हो, पण तुम्ही म्हणे हल्लीं कृष्णकांताकडे नोकरीला असतां ! खरं का हें ?

यमा०--हो, माझ्या दुर्दैवानं तें खरं आहे. चंद्रकांतांची स्थिती खालावली म्हणून मला त्यांच्याकडील नोकरीचा राजीनामा द्यावा लागला. ही पोटाची खळगी कुठं तरी नको का भरायला ? मी अगदीं नाइलाजानंच त्या दुष्ट कृष्णकांताची नोकरी पत्करली ! खरं सांगूं ? नुस्ता अंतर्बाह्य काळा नाग आहे तो !

मधु०--असं भलभलतं बोलूं नका ! कुणी ऐकलं तर तुमची नोकरी जाईल !

यमा०--जाऊं द्या नोकरी ! सत्याची गळचेपी होऊं लागली तर नोकरीवरहि लाथ मारील तोच खरा मर्द ! डॉक्टरसाहेब, काय सांगूं ? तो चांडाळ कृष्णकांत सुमतिबाई-साहेबांचा असा कांहीं अनन्वित छळ करतो आहे कीं कांहीं विचारूं नका ! त्या दीन गाईचा तो छळ नाही माझ्यानं पहावत ! सुमतिबाई सीतामाईसारख्या पवित्र आहेत तर तो कृष्णकांत रावणासारखा क्रूर आहे ! (खोटें रडत) खरं सांगूं ? डॉक्टरसाहेब, ती सीतामाई तुमच्यासारख्या रामचंद्राचीच पत्नी व्हावयास पाहिजे होती ! रामचंद्रा, तुम्ही नाही का त्या सीतामाईला रावणाच्या छळांतून सोडविणार ? रामचंद्रा, असे निष्ठुर नका होऊं ! (रडतो.)

मधु०--हां, हा शोक आंवर ! यमाजी, मला या गोष्टी कळत का नाहीत ? पण काय करायचं ? सुमतीनं आपखुषीनंच त्याचें पत्नीत्व पत्करलं आहे ! आतां आपल्या हातीं उपाय एवढाच उरला आहे कीं सुमतीला शक्य ती मदत करायची ! यमाजी, तुम्ही कृष्णकांताची नोकरी धरलीत हें एका अर्थी बरंच झालं ! तुमच्यामार्फत मला सुमतीची हालहवाल तरी कळेल आणि तिच्या विपन्न काळीं मला मदत तरी पोचवितां येईल ! यमाजी, सुमतीची खबर मला वारंवार कळवीत जाल ना ?

यमा०--हो, मोठ्या आनंदानं ! मी तुमची व तिची भेट सुद्धां करवून देईन !

मधु०--हो, बरं सुचवलंत ! यमाजी, मला एकवेळ सुमतीची भेट घ्यायचीच आहे. तिची एक आवडती वस्तु माझ्याजवळ आहे, ती एकदां तिला देऊन टाकली म्हणजे माझ्या मनाला तितकंच समाधान वाटेल ! हें पहा, मला तिची भेट राजरोसपणं कांहीं घेतां येत नाही ! शिवाय, मी तशा तिच्या भेटी घेऊं लागलों तर तो राक्षस तिचा अधिकच छळ करील ! पण एकदां तरों मला तिची भेट घेतलीच पाहिजे. मला एक वेळ तिची गुप्त भेट होईल का ? तुम्ही कराल का एवढी खटपट ?

यमा०--हो, अवश्य करीन. सुमतिबाईसाहेबांची व तुमची केव्हां गुप्त भेट होऊं शकेल तें मी तुम्हांला आधीं कळवीन मग तुम्ही, मी सांगेन त्यावेळीं खुशाल त्यांची भेट घ्या !

मधु०--पण हें सारं तुम्ही या कानाचं त्या कानाला न कळवितां कराल ना ?

यमा०--हो, मोठ्या आनंदानं !

मधु०--मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. बरं, आठवणीनं भेटाल ना मला लौकरच ?

यमा०--हो, हो, हो ! घ्या हें वचन ! (त्याच्या हातावर हात मारतो.)

मधु०--बरं तर, मी आतां निर्धास्त राहतों. जातों बरं का ? नमस्कार ! (जातो.)

यमा०--नमस्कार, नमस्कार, कोंपरापासून नमस्कार ! काय पण सुंदर योग जुळून येताहेत ! माझ्या जाळ्यांत वरेच भोळे जीव अडकले हें ठीक झालं ! हो, पण सुंदरेचा भोळा जीवहि त्रिकडे पलीकडे माझी वाट पाहून कासावीस झाला असेल ! सुंदरे, अग सुंदरे ! (सुंदरा येते.) वाहवा, फार मौज उडाली ! आतां आपलं कपटकारस्थान खात्रीनं यशस्वी होणार ! आतां कसलीहि काळजी उरली नाही. त्या कृष्णकान्ताला संशयाचें विष पाजायचं आणि गंमत उडवून घ्यायची !

सूर्य०--(प्रवेशून) कांही यमाजी, कसली गंमत उडवून देणार तुम्ही ? फार मजा आहे वोवा तुमची !

यमा०--कसली मजा घेऊन वसला आहेस ?

सूर्य०--मी कुठं मजा घेऊन वसलों आहे ? तुम्हीच मजा घेऊन उभे आहांत कीं ! कोण हो या ? फार मजा आहे बुवा तुमची ! कोण हो या ?

सुंद०--कोण हो हा ?

यमा०--हा सुमतिबाईंचा धाकटा भाऊ आहे !

सूर्य०--मी ताईचा धाकटा भाऊ आहे पण या कोण तुमच्या ? यमाजी, फार मजा आहे तुमची !

यमा०--तुला काय करायचं या कोण आहेत तें ? या माझ्या-या माझ्या...

सूर्य०--या तुमच्या ? कोण हो या तुमच्या ? फार मजा आहे बोवा तुमची ! पण सांगाना, या तुमच्या कोण ? ती यमुनाबाई तुमची बायको आहे पण या तुमच्या कोण ?

यमा०--या माझ्या-या माझ्या...

सूर्य०--नका अडखळूं, कळलं मला ! ती तुमची बायको आणि या तुमच्या मातोश्री ! होय ना ? फार मजा आहे बोवा तुमची !

यमा०--हो, हो, तुला काय करायचं ? या माझ्या मातोश्रीच आहेत ! चल, हो चालता इथून ! आतां मुकाट्यानं इथून पळ काढतोस कीं देऊं थप्पड ?

सूर्य०--हं, हं, हं, नका उगाच तसदी घेऊं ! मी जातों आपला, चालूं या तुमचंच ! (जातां जातां) फार मजा आहे बोवा तुमची ! (पळून जातो.)

सुंद०--मोठा मिस्किल मुलगा दिसतो हा !

यमा०--खराच मिस्किल आहे. इथं जर मला कुणाची भीति वाटत असली तर त्याच मुलाची ! एवढासा चिमुरडा आहे पण मोठां कारस्थानी !

सुंद०--हो, पण पुढचं कारस्थान कसं काय रचणार तें नाहीं सांगितलंत ?

यमा०--सांगतो, कर कान इकडे ! आतां मोठ्यानं बोलायची सोय उरली नाहीं ! (तिच्या कानांत सांगूं लागतो. दुसरीकडून सूर्यकान्त यमुनेला घेऊन येतो.)

सूर्य०--यमुनाबाई, पाहिलीत का ती गंमत ? हे तुमचे यमाजी आणि त्या त्यांच्या मातोश्री ! यमाजी, फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०--अरे घूप ! तोंड बंद ठेवतोस कीं फोडूं थोबाड ?

यमु०--त्याचं कशाला थोबाड फोडतां ? तुम्ही गोड गोड वोलून चांगलं माझं

थोबाड फोडलंत वरं का ? हीच ती तुमची गोरी सावली, होय ना ? चांगला माझा गळा कापलात वरं ? (रडते.)

यमा०—अग पण तुला असं गळा काढून रडायला काय झालं ? आर्घी नीट ऐकून घेशील की नाहीं ? ही माझी...

यमु०—ही तुमची होय ना ?

सूर्य०—हो, ही तुमची मातोश्री ! फार मजा आहे बोवा तुमची !

यमा०—गप्प बस पोरच्या ! अग, ही माझी अगदीं जवळची नातेवाईक आहे.

यमु०—हणूनच ती तुमच्या अगदीं जवळ उभी होती वाटतं ? चांगला गोऱ्या सुरीनं गळा कापलात वरं ? (रडते.)

यमा०—हां, रडूं नको, मी देतो हिला घालवून, मग तर झालं ना ? उगी ! उगी ! (सुंदरेस) ए बाई, तूं आपली इथून निघून जा कशी ! चल, चल...(तिला दूर नेऊन हळुच) पुनः भेट मला त्या पलीकडच्या कोपऱ्यावर ! (मोठ्याने) जा, एक शब्द बोलूं नको ! (ती गेल्यावर यमुनेस) काय वरं हा तुझा भलताच संशय ? तिचं माझ्याशीं काम होतं.....

यमु०—तिच्याशीं काम ? चांगला माझा गळा कापलात वरं !

यमा०—छट्, या पोरच्यानं घोंटाळा केलान् ! उगाच कांहीं तरी विष तुझ्या मनांत भरवून दिलंन् त्यानं ! चल घरीं म्हणजे सर्व नीट समजाऊन सांगतो ! (तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत) लाडके, मी त्या बाईची पुनः सावली सुद्धां घेणार नाहीं, मग तर झालं ? राणीसाहेब, राग सोडायचा आणि घरीं चलायचं ! आतां येतेस कीं उचलून नेऊं फुलासारखी ?

यमु०—इःश ! नका गडे मला लाजवूं असल्या लाडिक बोलण्यानं ! चला घरीं. पण घरीं गेल्यावर तरी सगळी हकीगत सांगाल ना खरी खरी !

यमा०—खरोखर सांगतो, चल ! (तिला घेऊन जाऊं लागतो.)

सूर्य०—काय थाप दिलीत हो पण ? फार मजा आहे बोवा तुमची ! (जातात.)

प्रवेश २ रा.

(स्थळ--दिवाणखाना. सुमती संचित बसली आहे.)

सुमति०--इथं मला सुख लागेलसं कांहीं वाटत नाहीं. कृष्णकान्तांचा स्वभाव इतका संशयी आहे कीं त्यांना माझा भरंवसा मुळींच वाटत नाहीं. इथं सगळं संशयाचं साम्राज्य माजलं असतांना मला तरी सुख कुठून लागणार ? बाबा इहलोक सोडून गेले आणि त्यांच्यावरोवर सुखाचीहि समाप्ति झाली ! माझ्या दैवांतच जर मुळीं सुख लिहिलं नसलं तर तें मला तरी कुठून लाभणार ? देवा,

पद

होत अशी परदेशी । कैशी । येतिल वाटति संकटराशी ।
पतिमतिला कैसा संशय ग्रासी ॥ ध्रु० ॥ देई धीरा ।
भ्याली अति अबला । केलें मनिं निर्धारा । तारिं
हृषीकेशी ॥ १ ॥

मी मनांत केवढे सुखाचे मनोरे उभारले होते पण ते सर्व ढांसळून पडले ! बावांनीं मला लग्नाच्या बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्यच दिलं होतं आणि त्यांनीं माझी प्रेमाची निवडहि पसंत केली होती. मधुसूदनांचं तरी माझ्यावर किती प्रेम होतं ! त्यांच्यावरोवर मी सुखानं संसार केला असता पण...पण...नकोच तो विचार ! आणि आतां मला तो विचारहि करतां येत नाहीं ! मी कृष्णकान्तांची धर्मपत्नी आहे, मला मधुसूदनां-संबंधींचा विचारसुद्धां करतां येत नाहीं.

कृष्ण०—(प्रवेशून) सुमति, कसला विचार करते आहेस ?

सुम०—(बावरलेल्या मुद्रेनें) नाहीं, कसलाहि विचार करीत नाहीं.

कृष्ण०—मग तुझी मुद्रा अशी बावरलेली कां दिसते ?

सुम०—कुठं आहे माझी मुद्रा बावरलेली ?

कृष्ण०—खोटं बोलत्ये आहेस तूं ! तुझ्या सुंदर चेहऱ्याच्या आरशांत मला तुझ्या मनांतल्या विचाराचं प्रतिबिंब स्पष्ट दिसतं आहे. पहा, तुझा चेहरा गोरामोरा झाला !

सुम०--नका असले भलतेच संशय घेत जाऊं ! मी तुमच्या पायां पडतें...

कृष्ण०—मार माझ्या पायावर हात आणि वहा शपथ, खरं तेंच सांगेन ह्यणून !

सुम०--(पायावर हात ठेऊन) नाथ, तुझीच माझ्या शरीराचे व मनाचे ईश्वर आहांत. मी तुमच्याशीं कधींहि असत्य बोलणार नाहीं !

कृष्ण०--(मायावीपणानें) आतां माझी खात्री झाली. (तिचा हात धरून) मग सांग, तुझ्या मनांत मधुसूदनाविषयींचा विचार आला होता ना ? सत्य बोलण्याचं तूं मला वचन दिलंच आहेस !

सुम०--(स्व०) अगवाई, यांनीं तर मला माझ्याच शब्दांत पकडलं ! अतां काय करूं ? मघाशीं माझ्या मनांत मधुसूदनाविषयींचा विचार आला होता खरा ! खरं तेंच सांगूं का पण ? (विचार करून) नाहीं, मला प्राणांतींहि खोटं बोलतां कामा नये. मी खरं तेंच सांगणार मग काय व्हायचं असेल तें होवो !

कृष्ण०—कांहीं तरी थाप घ्यायचाच तुझा विचार दिसतो ! वाटेल तर खोटं सांग, माझी कांहींच हरकत नाहीं. तूं नेहमीं खोटंच बोलणार हें मी पक्कें जाणून आहे. तुला तुझ्या शपथेची किंमत वाटत असली तर खरं सांग, नसली तर...

सुम०—नाहीं, मी खोटं बोलणार नाहीं, मला माझ्या शपथेची किंमत कळते.

कृष्ण०—होय ना ? मग सांग खरं ! (प्रेमाचा आव आणतो.)

सुम०--महाराज, मधुसूदनाविषयीं माझ्या मनांत विचार आला होता पण तो वि...

कृष्ण०--वस्स ! पुढं एकहि शब्द ऐकून घ्यायची गरज नाहीं ! बेमान ! माझ्याशीं लग्न करून त्या जाराविषयींचे विचार करीत वसतेस काय ? हेंच का तुझं इमान आणि हाच का माझा मान ? या वेळीं मी तुझी मान मुरगाळली तरी सुद्धां माझं कठोर कृत्य क्षम्यच ठरेल ! मुरगाळूं का तुझी मान ?

सुम०—हो, खुशाल माझी मान मुरगाळा, त्यामुळं माझा क्षणोक्षणीं होणारा अपमान तरी वांचेल ! (त्याच्यापुढं मान करते.)

कृष्ण०—नाहीं, मला इतका कठोरपणा इतक्यांत करावयाचा नाही. शिवाय, तुझी मान मुरगाळल्यामुळं तुझ्या हृदयांत लपून बसलेला तो जार मधुसूदन कसा नष्ट होईल ? आधीं तुझ्या जाराला हृदयांतून हांकलून लावीन आणि नंतरच मान...

सुम०—महाराज, मग आधीं माझ्या हृदयाचे तुकडे करा...

कृष्ण०—तेहि करीन पण अजून थोडा वेळ आहे ! या वेळीं मी जातो, तूं खुशाल तुझ्या जाराविषयींचे गुलगुलीत विचार करीत बस !

सुम०—नाहीं, महाराज ! हे दुःख मला सहन करवत नाहीं. मी तुमचे पाय धरत्ये, याच वेळीं काय तो सोक्षमोक्ष करा !

कृष्ण०—तुला काय ? जितक्या लौकर सोक्षमोक्ष मिळेल तितक्या लौकर तुला तो पाहिजेच आहे. तूं आपल्या सुटकेची वाटच पहात आहेस पण मी तुझ्या त्या जाराची वाट लावण्याची वाट पाहतों आहे. अशा मायावी केविलवाण्या मुद्रेनं माझ्याकडे पाहूं नकोस ! हो दूर, हो दूर !

सुम०—नाहीं महाराज ! मी हे पाय सोडणार नाहीं !

कृष्ण०—ठीक आहे तर ! तुला दूर लोटूनच मी जातो. (तिला लाथाडून निघून जातो.)

सुम०—देवा, अतां मी हा छळ तरी कसा सहन करूं ? देवा, काय तूं माझ्यावर हा घोर प्रसंग आणलास ? पण देवाला तरी मी कोणत्या तोंडानं दोष देऊं ? मीच आपखुशीनं आपल्यावर हें संकट ओढवून घेतलं नाहीं का ? पितृकृष्ण फेडण्याकरितांच मी कृष्णकान्तांशीं विवाह केला ना ? मग मला माझ्या कृतीचे परिणाम भोगावयास नकोत का ? दुर्दैवा, तूं माझा दाटेल तसा छळ कर, मी कधींहि ब्रीदापासून चळणार नाहीं !

पद

छळिं आज देवा । मातें । पाळीन ब्रीदा ॥ ध्रु० ॥ कधिं
कांचना भय काय वाटे । जाळी ज्वाला, धरि तेजाला
नव मंगला । तेविं मी साहीन त्या विपदा ॥ १ ॥

सूर्यकांतः—(येऊन) ताई, कां ग रडतेस अशी एकसारखी ? कोण तुझा छळ करते आहे ?

सुम०—(रडें आंवरून) नाहीं बाळ, कुणी नाहीं माझा छळ करीत !

सूर्य०—खोटं बोलतेस तूं ! कृष्णकांतांनीं तुला लाथ मारली ना ? मी पलीकडे

उभा राहून सर्व कांहीं पहात होती. तार्ई, कृष्णकांत बाहेर पडले तेव्हां त्यांना मी 'तुम्हीं माझ्या तार्ईला लाथा कां मारलीत ?' म्हणून विचारलं सुद्धां !

सुम०—मग ते काय म्हणाले ?

सूर्य०—कांहींच म्हणाले नाहींत. त्यांनीं मला एक चापट मारली आणि ते निघून गेले ! ते तसेच निघून गेले म्हणून बरं झालं, नाहींतर मीहि त्यांना असे धम्मकलाडू चारणार होतो कों यं व ! काय करूं ? असे हात शिवशिवताहेत...

सुम०—बाळ, तसला अविचार करूं नको. मी आपण होऊन त्यांच्या पायांशीं येऊन पडल्यें आहे; त्यांना मी, मला लाथा मारण्याचाहि अधिकार दिला आहे. बाळ, तुला त्यांचा सूड घेतां येत नाहीं.

सूर्य०—पण तार्ई, तूं त्यांच्या लाथा कां खातेस ? मी नाहीं कुणाच्या लाथा खाणार !

सुम०—तुझी गोष्ट निराळी आहे. तूं पुरुष आहेस पण मी स्त्रीचा जन्म घेतला आहे ना ?

सूर्य०—म्हणजे, स्त्रियांनीं नेहेमीं लाथाच खाव्यात वाटतं ? स्त्रिया म्हणजे जशीं कांहीं माणसंच नव्हेत ! मी स्त्री असतो तर कृष्णकान्तासारख्या पुरुषांना लाथांनींच बडवलं असतें. तार्ई, या पुरुषांची खोड मोडण्यासाठीं मी देवाजवळ पुढचा जन्म स्त्रीचाच मागून घेईन !

सुम०—बाळ, केवढं तुझें थोर अंतःकरण हें ? बाळ, तूं खात्रीनं थोर पुरुषच होणार आणि स्त्रियांचीं दुःखें दूर करणार ! बरं बाळ, तूं जा बरं घटकाभर खेळायला बाहेर ! तिकडे स्वयंपाकघरांत यमुना बसली असेल, तिच्याजवळ कांहीं खायला मागून घे हं ! जा बाळ !

सूर्य०—मी जातो पण तूं आधीं रडं थांबव आणि माझ्याकडे पाहून हांस पाहूं ! हं, हांस, हांस, अशी अशी हांस ! अतां मी जातो. (तिला हंसवून जातो.)

सुम०—बाळ सूर्यकांताप्रमाणंच माझे विचार होते. मीहि पुरुषांच्या लाथा न खाण्याचाच निर्धार केला होता आणि माझ्या थोर अंतःकरणाच्या बाबांनीं लग्नाच्या

बाबतीत मला पूर्ण स्वातंत्र्यहि देऊन ठेवलं होतं पण माझ्या दुर्दैवानं मला पारतंत्र्याच्या खाईत ढकलून दिलं...

मधु०—(प्रवेशून) नाही, तुला कुणीच पारतंत्र्यांत लोटलं नाही ! तुझा पिता तुला नको नको म्हणत असतांही, तूं आपण होऊन पारतंत्र्याचा स्वीकार केलास ! तुला मिळालेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा तूं दुरुपयोगच केला नाहीस का ?

सुम०—नाहीं, मी स्वातंत्र्याचा सदुपयोगच केला. मी स्वातंत्र्यवृत्तीचा महायज्ञ चेतवून पितृक्रुण फेडलं ! मधुसूदन, मी माझ्या सत्यपालनाच्या ब्रीदाला काळीमा फांसूं का ?

पद.

काय बोला करूं वचा विफला । जरी छळ झाला ॥धृ०॥
निरयगती गणा, वचना त्यागितां । मरणहि गमे प्रिय
तें मला ॥ १ ॥

मधु०—कृष्णाकान्तासारख्या अधमाशीं वागतांना जशास तसें याच न्यायानं वागलं पाहिजे. तो अधमाधम, तो काळा नाग, तो पिसाळलेला कुत्रा...

सुम०—मधुसूदन, हा शिव्याशापांचा वर्षाव एकदम थांबवा. मला असले कठोर शब्द ऐकतां येत नाहीत ! कशी झाल्ये तरी मी त्यांची धर्मपत्नी आहे ! मधुसूदन, तुम्हीं इथं येऊन माझ्या संकटांत भरच घातली आहे. तुम्हीं इथं कसे आलांत ? तुम्हांला इथं येण्याला कृष्णकांतांनीं बंदी केलेली नाही का ?

मधु०—सुमति ! तुला एकदां ढोळे भरून पहावं आणि तुझ्या मनाचं सांत्वन करावं एवढ्याचसाठीं मी इथं मोठ्या युक्तीनं आलों आहे.

सुम०—तुम्ही अशी कोणती युक्ति केलीत ?

मधु०—(हळुच) यमाजीनं मला इथं गुप्तपणं आणून सोडलं आहे ! यमाजीला तुझ्यामाझ्याविषयीं अत्यंत सहानुभूति वाटते आहे.

सुम०—त्यांच्या सहानुभूतीचा तुम्हीं दुरुपयोग केलात ! तुम्ही इथं आल्याचं वर्तमान जर कृष्णकांताच्या कानावर गेलं तर ते मला जिवंत जाकून टाकतील ! तुम्ही एकहि अक्षर न बोलतां आल्या पावलों परत जा, मी तुम्हांला हात जोडतें...

मधु०—मीं जातों पण तूं माझ्या प्रेमचिन्हाचा स्वीकार करणार नाहीस का ? (स्वतःची तसवीर हातांत घेऊन) ही माझी अगदीं नवी तसवीर आहे. माझ्या पवित्र बंधुप्रेमाची खूण म्हणून मी तुला ही अर्पण करतो. ही जवळ ठेव म्हणजे संकटकाळीं तुला माझी आठवण होईल. कसलंही घोर संकट आलं तरी मला-तुझ्या प्रेमळ बंधूला-कळव, मी तुझ्या मदतीला वायुवेगानं धांवून येईन ! ही घे तसवीर !

(इतक्यांत यमाजी कृष्णकान्ताला दिवाणखान्यांत आणून सोडतो व स्वतः मागच्या मागं निघून जातो.)

कृष्ण०—घे, घे, सुमति ! ती तुझ्या जाराची तसवीर घे आणि जाराचा विरह सहन होईनासा झाला म्हणजे तिला हृदयार्शीं कवटाळून धर. ती तसवीर म्हणजे तुम्हां दोघांच्या चोरट्या प्रेमाची साक्ष आहे आणि मी तिला साक्षीदार आहे.

सुम०—मधुसूदन, तुम्ही ही तसवीर घेऊन जा ! मला तिचं दर्शन सुद्धां नको !

कृष्ण०—दर्शन कां नको ? माझं दर्शन झालं म्हणूनच कीं नाही ? मधुसूदन, आण ती तसवीर इकडे !

मधु०—नीचा, या पवित्र प्रेमचिन्हाला तुझ्या अमंगल हाताचा पापी स्पर्श करूं नकोस !

कृष्ण०—बरोबर आहे तुझं ह्मणणं ! मी तुझ्या प्रियतमेचा पति झालों मग मी पापी कसा नसेन ? मधुसूदन, या जारिणीला मी तुझ्या स्वाधीन करतो, हिला घेऊन जा ! तुमच्या गोंड प्रेमावर माझा काळा विव्वा कशाला पाहिजे ?

मधु०—कृष्णकांत, ही सुमति पवित्र आहे, जारिणी नाही. तिच्या पवित्र प्रेमाची किंमत तुला कळू नये ना ?

कृष्ण०—तिच्या पवित्र प्रेमाची किंमत तुला कळली आहे ना ? बस्स झालं ! ही पवित्र जारिणी आणि तूं पवित्र जार-काय पावित्र्याच्या गंगेचे पाट वाहताहेत ?

मधु०—कृष्णकांत, तुझ्याशीं तिचं लग्न झाल्यापासून मी तिला पाठची बहीणच समजत आलों आहे.

कृष्ण०—भले बहादर ! तिला पाठची बहीण समजतोस ना ? काय गाढव आहेस रे तूं ? पण तुला दोष देण्यांत तरी काय अर्थ ? गाढवाला गुळाची चव काय कळणार ?

मधु०—कृष्णकांत, तोंड आंवर नाहीतर मी तें फोडून टाकीन ! काळतोड्या...

कृष्ण०—मी काळतोड्या काय ? पाजी माणसा, त्या तसविरीत तुझं पापी तोंड पहा ह्मणजे तीत तुझ्या तोंडाचा डांबरी रंग तुला स्पष्ट दिसेल ! चल, हो चालता मुकाट्यानं... ' डॅंगज नाँट अलाऊड ' हें तूं विसरलास वाटतं ?

मधु०—पाजी पापात्म्या, या दीन गाईचा छळ करणार नाही असं आधीं कबूल कर, मग मी जाईन !

सुम०—मधुसूदना, मुकाट्यानं माझ्या पतिदेवाचा हुकूम माना आणि इथून क्षणाचाहि विलंब न लावतां चालते व्हा ! हे माझे पतिदेव आहेत, त्यांना खुशाल माझा छळ करूं या.

मधु०—कोण ? हा काळा राक्षस तुझा देव आहे ?

सुम०—मधुसूदन, तुमच्या बंधुप्रेमाचाहि अतिरेक झाला. आतां इथून मुकाट्यानं चालते होतां कीं यमाजीला बोलावून तुम्हांला धक्के मारवूं ? माझी मी स्वतंत्र आहे. मी सत्याच्या पालनासाठीं वाटेल तो छळ आनंदानं सहन करीन ! तुम्हीं इथं आणखी एक क्षणाहि थांबाल तर मी तुम्हांला पापी समजेन !

कृष्ण०—मधुसूदन, हिनं पातिव्रत्याच्या आविर्भावाचं इतकं सुंदर नाटक केलं असूनहि तुला त्यांतला खोल अर्थ कळूं नये ना ? या जारिणीचं पाप झांकावं म्हणून तरी चालते व्हा कीं !

मधु०—नीचा, किती निर्दय आहेस रे तूं ? पाजी माणसा, सुमतीच्या समजुतीसाठीं हा मी जातो ! सुमति, देव तुझं रक्षण करो ! (जातो.)

कृष्ण०—सुमति, तुझ्या मायावी पातिव्रत्याचं नाटक तर खूप रंगलं !

सुम०—महाराज, मी खरीच पतिव्रता आहे. मधुसूदन चांगल्या बुद्धीनेच इथं आले पण त्यांनीं ती घोडचूक केली. त्यांच्या चुकीवद्दल मला दोष देऊं नका. पतिदेवा, मी पवित्र आहे. पित्याच्या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं मी जिवांत जीव असेपर्यंत पवित्रच राहणार आहे—तुमच्या पवित्र चरणाची शपथ !

कृष्ण०—डाकिनी, तुझा मायावीपणा मला पुरता कळून आला ! आतां मी तुला अशीच एकसारखी लाथाडणार ! (लाथाडतो. ती कोलमंडून पडते. कृष्णकान्त क्रूरपणें पहातो. यमाजी चोरून पहातो व पाजीपणानें हंसत राहतो.)

दुसरा अंक समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश १ ला.

(स्थळः--रस्ता. यमाजी हंसत हंसत प्रवेश करतो.)

यमाजी०--काय मौज उडाली पण ! त्या मधुसूदनाला फसविलं आणि त्यांच्या उतावळ्या उल्लू स्वभावाचा भरपूर फायदा घेऊन त्याला सुमतीच्या रंगमहालांत हजर केलं ! त्याच वेळीं युक्ति करून कृष्णकांतालाहि जाळ्यांत अडकवून, त्याच्या विषारी दृष्टीला तें दृश्यहि दाखविलं ! त्यामुळं संशयाग्नीचा भडाग्नी इतका भडकला कीं त्यांत सुमतीचा कोंवळा जीव पार करपून जातो कीं काय, अशी भीति वाटूं लागली आहे ! खरोखर, सुमति व मधुसूदन हे दोघेहि निष्पाप जीव आहेत हें मलाहि कळतंच आहे. पण हें कळून काय करायचं ? मला लुवाडायचं आहे त्या कृष्णकांताला ! त्याच्यावर सुंदरेची मोहिनी मी टाकलीच आहे ह्मणा ! आतां तिच्यामार्फत त्या काळ्या नागाला लुवाडलं म्हणजे माझं काम झालं ! मग मी त्या भोळ्या यमीला लाथाडून आणि सुंदरेच्या मानेवर पाय देऊन वैभवाच्या मंदिरांत शिरणार आणि उरलेलं आयुष्य सुखांत घालविणार ! सुंदरा सर्व तयारी करून त्या काळ्या नागाचे दांत पाडण्यासाठीं कृष्णकांताच्या बंगल्यांत जाऊन बसलीच आहे ह्मणा ! तिच्या स्वाधीन एकदां त्या कृष्णकान्ताला केलं कीं झालं काम ! (पाहून) हे आलेच काळे नागोपंत !

कृष्णकान्तः--(येऊन) अरेरे, काय करूं ? हृदयांत पेटलेली ही आग कशी शांत करूं ? त्या सुंदर मुखड्याच्या पण काळ्या काळजाच्या सुमतीला मी आतां छळून छळून ठार मारणार यांत शंकाच नाही. पण ही माझ्या हृदयांत भडकलेली अपमानाग्नीची आग आधीं कशी शमवूं ?

यमा०--प्रेमजलाचं सिंचन करून ! सुंदरा जशी सुंदर तशीच प्रेमळ आहे. ती तुमच्या लग्नाच्या बायकोप्रमाणं बेमान होणार नाही ही मी खात्री देतो. सुंदरेसारख्या स्त्रियांना सुमतीसारख्या तरुणींचा न्याय लावूं नका. तिच्यावर पैशांचा पाऊस पाडा म्हणजे ती जन्मभर तुमचे पाय चाटीत रांहील !

कृष्ण०—तुम्ही सुंदरेची व माझी एक दोनदांच गांठ घालून दिलीत पण तेवढ्यांतच तिच्या प्रेमळ मनाची मोहिनी माझ्यावर पडल्याशिवाय राहिली नाही. पण अजून तिच्या इमानाविषयी मनाची कांहीं पूर्ण खात्री होत नाही !

यमा०—आज तुम्ही सुंदरेला पैशाच्या राशीवर बसवा मग पाहतों ती कशी बेमान निघते ती ! बेमानी करायला काय ती लग्नाची बायको थोडीच आहे ?

कृष्ण०—सुंदरा इमानी निघेल तर मला सुमतीच्या छळाला तितकाच अधिक रंग आणतां येईल ! पाहतों प्रयत्न करून !

यमा०—मग आतां वेळ गमावूं नका. जा लौकर आपल्या बंगल्यांत ! सुंदरेचा जीव तुमच्या विरहानं घुटमळत आला असेल !

कृष्ण०—जातों पण.....

यमा०—आला पुनः संशय तुमच्या मनांत-नका असले संशय घेत बसूं !

कृष्ण०—जातों तर ! (जातां जातां) ती सुंदरा इमानी निघेल तर काय गंमत होईल ? (जातो.)

यमा०—झालं, माझं बहुतेक काम झालं ! अतां सुंदरेनं कृष्णकांताला लुबाडलं कीं मी तिला लुबाडणार आणि पसार होणार ! (जाऊं लागतो.)

सूर्यकांत०(येऊन) यमाजी, फार मजा आहे बोवा तुमची ! कुठं चाललांत ?

यमा०—जातों मसणांत ! हो दूर ! !

सूर्य०--काय मसणांत जातां आणि जिवंतपणीं ? फार मजा आहे बोवा तुमची ! जिवंतपणीं मसणांत जाणार अं ?

यमा०--अतां बऱ्या बोलानं वाजूला होतोस कीं वाजवूं कानशिलावर फटाका ?

सूर्य०—हां, ही फटाके वाजवायची वेळ नाही ! सध्यां तुमचा शिमगा चालू आहे ! हा शिमगा संपूं द्या, दिवाळी येऊं द्या, मग खुशाल वाजवा फटाके ! खरंच, तुम्ही शिमग्यांत सुद्धां फटाके वाजवणार अं ? फार मजा आहे बोवा तुमची !

यमा०--या गमजा थांबव नाहीतर, नाहीतर दाखवतों आतां खरीच मजा !

सूर्य०—मजा दाखवायला ती कशाला पाहिजे ? तुमच्या तोंडावरच झळकते

आहे कीं सारी मजा ! खरं सांगा, तुम्हीं त्या तुमच्या मातोश्रींकडे जाणार आहांत होय ना ? फार मजा आहे बोवा तुमची !

यमा०—तुला मातोश्री आठवते आहे नाही का ? चांगली मुखश्री रंगली म्हणजे दिसेल मातोश्री तुला !

सूर्य०—पण कां हो, घरीं बायकोला रडत ठेवून मातोश्री शोधित हिंडायला तुम्हांला लाज नाही वाटत ? पण हो, तुम्हांला कसली लाज ? तुम्हीं तर पक्के निर्लज्ज आहांत ! फार मजा आहे बोवा तुमची !

यमा०—आतां तुझ्याच निर्लज्जपणाचा कळस झाला आहे ! कानशील फुटून डोळ्यांवाटे गंगायमुना वाहूं लागल्या म्हणजे कळेल तुला मजा ! (त्याला मारायला धांवतो, सूर्यकान्त त्याला चुकवितो तों यमुना येऊन सूर्यकान्ताला पोटाशीं धरते.)

यमु०—कां ? या बाळावर कां हात टाकतां ? बाळ किती गुणी आहे पण ! हा मला देवदूतच भेटला आहे जसा कांहीं ! वयानं छोटा पण बुद्धीनं मोठा ! काय केलंन् यानं ? कां मारतां त्याला ?

यमा०—फार खट्याळ पोर आहे ! मला तिकडे जाऊंच देईना !

यमु०—बरोवर केलं त्यानं ! कशाला जातां तिकडे ? घरीं बायकोला रडत ठेऊन बाहेर हिंडत राहतां ? काय ह्मणावं तुम्हांला ? चांगला गोऱ्या सुरीनें गळा कापलात बरं !

पद

ती पसरुनि माया अपुली । बोला कापिला गळा कां ॥
 भोळी फसली अबला ॥ धु० ॥ उगाच मोलाचें प्रेम
 पारिं वाहियलें । उगाच मानियले सत्य बोल मी अपुले ॥
 फुकाच जोडियलें नाथ प्रीतिचें नातें । खरेच हांसळले
 स्वर्गिंचे मनोरे ते ॥ १ ॥

(जवळ जाऊन) गडे, नकाच जाऊं मला सोडून ! तुम्ही माझ्या प्रेमाची सत्ता कबूल केली आहे ना ? मी सत्तेनंच तुम्हांला अडवून धरणार ! (त्याला धरून ठेवते.)

यमा०—तुझी प्रेमाची सत्ता कबूल केली पण तुझी अडवणूक मानण्याचं कुठं कबूल केलं आहे ? तत्त्व मान्य पण तपशील अमान्य !

यमु०--अतां तपशील सोडा आणि चला घरीं ! चला, नाहींतर मी रडेन-खरंच रडेन, मोठमोठ्यानीं रडेन--(रडूं लागते.)

यमा०--खुशाल रड ! हो दूर, हो दूर, काळी कैदाशीण कुठली ! (तिला दूर लोटून निघून जातो, ती खाली पडते.)

सूर्य०--(यमुनेला वर उठवीत) यमुनावाई, रडून काय होणार ? तुम्ही त्यांची चांगली खोड मोडा आणि त्यांनाच रडायला लावा. हां, रडूं नका ! उगी !! उगी !!!

यमु०--मी काळी, ते गोरे ! त्यांनीं मला तोंडघशीं पाडलं ! बाळ, तूं फार चतुर आहेस, तूच मला कांहीं मार्ग सुचव ! त्या सुंद्रीनं सर्वस्वीं माझा घात केला ! तिनेच आपलं गोरं मोहजाल पसरून त्यांना वश करून घेतलं अशी मला पक्की बातमी कळली आहे.

सूर्य०--मग चला तर, आपण तिचा पत्ता काढूं आणि यमाजीची खोड मोडूं !

यमु०--मग चल तर ! (त्याच्या कानांत सांगते.) आहे का तुला ही युक्ति पसंत ?

सूर्य०--वाहवा, ही युक्ति फार चांगली आहे ! मी लहान दिसतों याच्यावर जाऊं नका. मी तुमचं वाटेल तें काम हुषारीनेच करून दाखवीन. आहेंच तसा मी अजब मुलगा ! यमुनावाई, तुम्ही अतां खास त्या यमाजीची खोड मोडणार ! फार मजा आहे वोवा तुमची !!

यमु०--चल तर ! तूं मला साहसी देवदूतच भेटलास खरा !! (जातात.)

प्रवेश दुसरा.

(स्थळः--कृष्णकांताच्या एका दूरच्या बंगल्यांतील रंगमहाल. सुंदरा कृष्णकांताला मदिरा पाजीत आहे.)

सुंदरा०--महाराज, आतां तरी आपलं मन शांत झालं ना ? ही मदिरा नाहीं, प्रत्यक्ष इहलोकींचं अमृतच आहे.

पद

प्याहो प्याहो सुरा । मधु मनहारी ॥ ध्रु० ॥ खरीच
प्रीतीचा लाल रंग ही ल्याली । स्वयेंच जाउनियां स्वर्गि
अमृता प्याली ॥ निज रंगीं नरा रंगवि नारी ॥ १ ॥

कृष्ण०--हा स्वर्ग आहे, हें अमृत आहे आणि तूं अप्सरा आहेस. हे देवांगने,
मला आणखी अमृत पाज, मग मी तुला खूष करीन. वाटेल तितकें द्रव्य देऊन
तुला मी खूष करीन ! हं, पाज मला अमृताच्या घागरी !

‘हे सुंदरी । हे सुंदरी । भर अमृताच्या घागरी ॥’

सुंदरा०--(दारू पाजीत असतां) महाराज, मला प्रेम मिळालं म्हणजे पुरे आहे.
मला काय करायचं द्रव्य ? द्रव्यापेक्षां मला आपल्या प्रेमाचीच किंमत अधिक वाटते !
नको मला तें द्रव्य !!

कृष्ण०--याचं नांव खरं प्रेम ! तुला द्रव्य नको ? तुला द्रव्य कां नको ?

सुंद०--आपलं पृथ्वीच्या मोलाचं प्रेम मला लाभलं म्हणून !

कृष्ण०--काय ? तुला माझं प्रेम पृथ्वीच्या मोलाचं वाटतं ?

सुंद०--होय महाराज, तुम्ही मला कितीहि पैसा दिलात तरी त्याला मी हात
सुद्धां लावायची नाहीं ! आपल्या गळ्याची शपथ ! !

कृष्ण०--पहा, लोकहो पहा ! ही सुंदर सुंदरा माझ्यावर पृथ्वीच्या मोलाचं
प्रेम करते आहे. ह्मणे गोऱ्यांचं काळ्यांवर प्रेम नसतं ! पहा, ही गोरी असूनहि माझ्यावर
प्रेम करते आहे. ही माझा पैसा सुद्धां ध्यायला कबूल नाहीं ! सुंदरे, तुला
नको ना पैसा ?

सुंद०--माझं पैशावर प्रेम नाहीं पण खऱ्या प्रेमांतच, त्रिभुवनांतला पैसा सांठवला
आहे असं मी समजत्ये. मी तुमच्या पैशाला हात सुद्धां लावायची नाहीं !

कृष्ण०--तूं माझ्या पैशाला हात लावायची नाहींस इतकंच ना ? मग मी असं
करतो. (खिशांतून नोटा काढतो.) पाज मला तें अमृत म्हणजे मला एकादी युक्ति
सुचेल ! (ती दारू पाजते.) हं, अतां सुचली मला युक्ति ! मी तुझ्या वेणीलाच
नोटा बांधून तुला पैशांनीं फुलवून काढतो. (तिच्या केंसांना नोटा बांधतो.)

सुंद०--हे काय, हें काय महाराज ?

कृष्ण०—हे प्रेम आहे महाराज ! सुंदरे, आज मी धन्य झालों, मला स्वर्गीय प्रेमाची प्राप्ति झाली ! (दारूची शिशी तोंडाला लावतो.)

यमाजी०—(लपून बसलेला) सुंदरे, आण त्या नोटा इकडे ! मी संभाळतो त्या !

सुंद०—वरं तर ! (त्याला नोटा देते.)

कृष्ण०—लाडके, ये बैस अशी ! तुझं माझ्यावर निर्मळ आणि निर्भेळ प्रेम आहे ना ?

सुंद०—महाराज, तुम्हीच माझ्या प्रेमाचे परमेश्वर आहांत !

(इतक्यांत सूर्यकान्त पोस्टमनाच्या वेषांत येतो.)

सूर्य०—(खोटा लिफाफा वाचीत) सुंदराजी यमाजी इथंच राहतात काय ? सुंदराजी यमाजी इथंच आहेत ना ?

कृष्ण०—कोण ? सुंदरा यमाजीची कोण ?

सूर्य०—सुंदरा यमाजीची बायको ! मला वाटतं हे पत्र या सुंदराबाईंचंच आहे. ही सुंदरा यमाजीचीच आहे !

कृष्ण०—काय ? ही सुंदरा यमाजीची आहे ? काय ग सुंदरे, हा यमाजी कोण तुझा ? (तिची मानगुटी धरतो.) कुठं आहे तुझा यमाजी ?

सूर्य०—अहो, तिला काय विचारतां ? शोधा ह्याणजे सांपडेल !

कृष्ण०—काय ? यमाजी, इथंच लपून बसलेला आहे ? कुठं आहे तो ? कुठं आहे तो ? (त्याला शोधतो, यमाजी त्याला चुकवतो पण सूर्यकान्त त्याला पकडतो.)

सूर्य०—वाः, यमाजी ! तुम्ही असे लपून बसलांत ? फार मजा आहे वोवा तुमची !

कृष्ण०—काढतो याची मजा हं ! (त्याला पकडतो.) सुंदरे, हा कोण तुझा ?

सूर्य०—(यमाजीच्या खिशांतून नोटा काढून) हा सुंदरेचा कोण तें या नोटाच सांगतील !

कृष्ण०—अरे बदमाषा ! (त्या दोघांची झटापट होते. यमाजी कृष्णकान्ताला जखमी करतो. कृष्णकान्त बेशुद्ध पडतो.)

यमा०—सुंदरे, चल आपण पळून जाऊं !

सुंद०—चला लौकर ! (तीं पळून जाऊं लागतात तीं सूर्यकांत यमाजीचा पाय ओढून त्याला पाडतो व त्याच्या पाठीवर वसून गुद्दे मारतो.)

सूर्य०--यमाजी, फार मजा आहे बोवा तुमची ! चारुं का आणखी बम्मकलाइ ?

सुंद०--अतां इथं थांवल्यें तर अनर्थ ओढवेल. आपण आपलं जीव घेऊन पळून जावं ! (पळ काढते.)

यमा०—अरे ऊठ पाठीवरून !

यमुना०—(सुमतीला घेऊन येते) बाळ, दे सोडून त्यांना ! या पहा, तुझ्या सुमतिताई आल्या आहेत. (त्याला उठवते.)

यमा०—(सुमतीचे पाय धरून) बाईसाहेब, मला क्षमा करा, मीच सर्वस्वीं तुमचा अपराधी आहे.

यमुना०--आलांत का नीट शुद्धीवर ? बोलूं नका आतां ! ताईसाहेब, आधीं इकडे या. इथं कृष्णकांत बेशुद्ध होऊन पडले आहेत.

सुम०—यमुनाबाई, जा, जा लौकर आणि मधुसूदनांना घेऊन ये. कृष्णकांतांना मूर्च्छा आलेली दिसते. जा लौकर ! (कृष्णकांताला वारा घालूं लागते.)

यमु०—ताईसाहेब, तुम्ही इथंच बसा, मी अत्तां मधुसूदनांना घेऊन येतें. यमाजी, करा ताईसाहेबांना मदत !

यमा०—तूं नको इथली काळजी करूं, जा लौकर. (यमुना जाते. पडदा. दिवाणखान्याची बाहेरची बाजू दिसते.)

सूर्य०--(प्रवेशून) हे डॉक्टर मधुसूदन येणार तरी केव्हां ? काय करावं ? कृष्णकान्त अजून कांहीं शुद्धीवर येत नाहीत !

यमा०--(येऊन) सूर्यकान्त, आले का डॉक्टर ?

सूर्य०--नाहीं, अजून कांहीं आले नाहीत !

यमा०--(एकदम त्याचे पाय धरून) बाळ, मला क्षमा करशील का ? तूं खराच देवदूत आहेस. तूंच यमुनेला चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून मला क्षमा करा-यला तिला सांगशील का ?

सूर्य०—काय भलतंच विचारतां हो अशा या वेळीं ? ते पहा डॉक्टर आले ! (यमुना डॉ. मधुसूदनासह येते.) नमस्कार डॉक्टरसाहेब ! डॉक्टर ! चला लौकर, ताई तुमचीच वाट पहात आहे.

मधु०—हो पण आजारी कोण आहे ? आणि सुमति इथं कशी आली ? यमुना तर कांहींच सांगत नाही !

यमु०—चला आंत म्हणजे काय तें प्रत्यक्षच दिसेल.

मधु०—चला तर !

(सर्व आंत जातात व आंतील महाल दिसू लागतो.)

मधु०—ताई, ताई ! हे कोण ? कृष्णकांत ! त्यांना काय झालं ?

सुम०—यांना जखम झाली असून मूर्च्छा आली आहे.

मधु०—ताई, अशा चमत्कारिक परिस्थितीत तूं दुसऱ्या एकाद्या डॉक्टराला बोलवावंस तेंच बरं ! यांना औषधोपचार करण्याचं काम माझ्या हातून होणार नाही. या नीचाला.....

सुम०—दादा, या वेळीं तुला असले हीन विचार सुचावेत ना ?

मधु०—काय करूं ? ताई, मी या वेळीं कर्तव्यमूढ झालों आहे.

सुम०—दादा, कृष्णकान्तांवर उपकार करण्याची हीच वेळ आहे. दादा, तूं डॉक्टर आहेस, दुःखिताला उपचार करणं हेंच तुझं पवित्र कर्तव्य आहे. अमुक रोगी तुझा मित्र आहे कीं शत्रु आहे या गोष्टीचा तुला नुस्ता विचारसुद्धां शिवतां उपयोगी नाही. वैद्यावरसुद्धां उपकार करील तोच खरा उत्तम पुरुष ! दादा, आपलं कर्तव्य कर आणि तुझ्या या दीन भगिनीला चुडेदान दे. दादा, हे पहा मीं तुझे पाय धरते. (पाय धरते.)

मधु०—ताई, ऊठ ! तूं सांगतेस तेंच खरं. माझं कर्तव्य मला केलंच पाहिजे. (कृष्णकान्ताजवळ जातो व उपचार सुरू करतो. पडदा. बाहेरचा दिवाणखान्याचा भाग दिसू लागतो.)

यमुना०—(प्रवेशून) देवा, कृष्णकान्तांना आयुष्य दे आणि सुमतिताईच्या सौभाग्याचं रक्षण कर.

यमा०—(येऊन) हे देवते, मला क्षमा कर. तूं मला क्षमा करशील तरच कृष्णकान्तांना माझी दया येऊन ते मला क्षमा करतील !

यमु०—पण हा तुमचा पश्चात्ताप खरा मनापासूनचा आहे का ?

यमा०--हो, तुझ्या पायांची शपथ !

सूर्य०--यमाजी, नका वायकोचे पाय सोडू ! घट्ट धरून ठेवो. शेवटीं तुझांला वायकोचेच पाय धरावे लागले अं ? फार मजा आहे बोवा तुमची !

यमु०--यमाजी, तुम्ही आधीं माझ्या देवदूताचेच पाय धरा.

यमा०--बरं तर, मी या देवदूताचेच पाय धरतो. (तसें करतो.)

सूर्य०--यमाजी, तुमची बायको तुझांला सर्व अपराधांची क्षमा करो ! उठा ! यमुनावाई, करा यांना क्षमा !

यमु०--बरं तर, मी करतें यांना क्षमा. पण यांनीं मला पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन माझ्या प्रेमाची सत्ता सर्व तपशिलासह कवूल केली पाहिजे.

यमा०--वायको, मी गोरा आणि तूं काळी हा माझ्या मनांतला भेदभाव आज नष्ट झाला ! मला पूर्ण स्वातंत्र्याचें तत्त्व तपशिलासह मान्य आहे.

सूर्य०--वाहवा, गोराकाळा हा भेद नष्ट झाला ! यमाजी, फार मजा आहे बोवा तुमची ! ! चला आतां कृष्णकांतांच्या दर्शनाला. (जातात.) (आंतील दिवाणखाना दिसूं लागतो. मधुसूदनानें कृष्णकांताला शुद्धीवर आणून त्याची जखम बांधलेली असते. कृष्णकांत आराम खुर्चीवर बसलेला असतो.)

मधु०--कृष्णकांत, अतां तुझांला बरं वाटतं ना ?

कृष्ण०-- अतां मला बरं वाटतं इतकंच काय, पण मी चांगला शुद्धीवर आलों असून माझे डोळे साफ उघडले आहेत. डॉ. मधुसूदन, तुम्हीच मला शुद्धीवर आणलंत आणि तुम्हीच मला प्राणदान दिलंत, मी तुमचे उपकार कसे फेडूं ?

मधु०--या तुमच्या देवतेची क्षमा मागून ही देवता नसती तर मी कर्तव्यापासून हि च्युत झालों असतो पण हिनंच-या माझ्या प्रेमळ तार्हिनंच मला माझ्या कर्तव्याचा मार्ग दाखविला. ती होती ह्मणून तुम्ही वांचलांत, तिची क्षमा मागा.

कृष्ण०--पण या चांडाळाला ती क्षमा करील का ? मी दुष्ट आहे, चांडाळ आहे, पापी आहे...

मधु०--पण तुमच्या सुदैवानें तुझांला सर्व तर्क्य अतर्क्य पापांपासून मुक्त करणारी ही पवित्र गंगा लाभली आहे ना ? त्या देवतेची क्षमा मागा !

सुम०—दादा, कायरे बोलतोस असं भलतंच ? मी स्वारीवर उपकार केले असं तूं समजतोस कीं काय ?

कृष्ण०—मधुसूदन कांहींहि समजोत पण मीं असंच समजतो कीं तूं माझ्यासारख्या नतद्रष्टावर उपकारच केले आहेस. देवते, तुझ्या ठिकाणीं जर दुसरी एकादी सामान्य स्त्री असती तर तिनें माझ्यासारख्या चांडाळ पतीचें मरण हंसत्या मुद्देनेंच पाहिलं असतं ! मी तसाच अधमाधम आहे.

सुम०—महाराज, तुम्ही आर्य स्त्रियांविषयीं आपला गैरसमज करून घेतलेला दिसतो ! खऱ्या आर्यस्त्रीला सौभाग्य हेंच पृथ्वीच्या मोलाचें वाटत असतें. मी तर काय, आपण होऊनच पतिदेव म्हणून आपला अंगिकार केला. मी उघड्या डोळ्यांनीं, मला मिळालेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा उपयोग करून घेऊन आपला, माझ्या सौभाग्याचे धनि म्हणून, स्वीकार केला ना ? मग मी स्वखुषीनें पत्करलेल्या परिस्थितींत दुःखित कां होईन ? बावांनीं मला प्रेमाच्या बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं आणि मी स्वखुषीनेंच मधुसूदनांना वंधु मानलं आणि आपणाला वरलं !

कृष्ण०—पण मी हा असा कुरूप, काळा...

सुम०—महाराज, पूर्ण स्वातंत्र्याला काळागोरा हे भेद दिसतच नाहीत, ते भेद पारतंत्र्यांतच डोकं वर काढतात ! पारतंत्र्य भेदभावांचं भूत उठवितं तर पूर्ण स्वातंत्र्य पवित्र पण कठोर कर्तव्याचा व आत्यंतिक स्वार्थत्यागाचा धर्ममार्ग दाखवितें. मला मिळालेल्या स्वातंत्र्यानं तोच धर्ममार्ग मला दाखविला आणि पितृऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं मी आपणाला माझे पतिदेव, सौभाग्याचे धनि म्हणून माळ घातली ! शिवाय, पतिव्रता आर्यस्त्रियांना पतीच्या ठिकाणीं रूपहीनता दिसतच नाही. तुम्ही वरून काळे होतां आणि गोऱ्या रुक्मिणी-मातेनं ज्यांना प्रेमानं वरलें ते कृष्णदेव कुठं गोरे होते ? सीतामाईनं नीलवर्णाच्या रामचंद्रालाच माळ घातली ना ? लक्ष्मीनं तर काय, शेषाच्या विषारी फूत्कारांनीं काळे निळे पडलेल्या, विष्णूचाच पति म्हणून स्वीकार केला. सांगायचं इतकंच कीं, आह्मां आर्यस्त्रियांच्या पवित्र दृष्टीला वाहेरचा रंगच दिसत नाही ! आर्यस्त्रीला पतीचं प्रेमळ हृदय पाहिजे असतं. महाराज, गोऱ्या माणसाचं हृदय गोरं आणि काळ्या माणसाचं हृदय काळं असला काळावेरा प्रकार परमेश्वरानं मनुष्याच्या ठिकाणीं मुळीं निर्माणच केलेला नाही. आंतल्या हृदयाचा आणि वरच्या कातडीच्या रंगाचा कांहींच संबंध नाही.

उल्ट, बहुधा असाच अनुभव येतो की काळ्या माणसांचीच अंतःकरणे गोरीं अर्थात पवित्र असतात आणि सुंदर माणसांचीं हृदयेच काळ्या फत्तरासारखीं कठोर असतात ! रंगांत बदल हा खरा बदलच नव्हे. अंतरांतला बदल, हृदयांतला बदल हाच खरा बदल होय ! महाराज, मला आपलं अंतःकरण पाहिजे होतं, कातडीच्या वरच्या रंगाची मला पर्वाच नव्हती ! मला अतां तरी आपल्या पवित्र आणि प्रेमळ अंतःकरणाची प्राप्ती होईल का ?

कृष्ण०—देवते, पापकृत्यांत गुंतलीं असतां हृदयाला झालेल्या जखमेंतून काळं रक्त वाहून गेल्यामुळं आतां माझं अंतःकरण शुद्ध आणि निर्मळ झालेलं आहे. माझ्या अंतःकरणाच्या स्वच्छ आरशांत मी तुझं पावित्र्य स्पष्टपणं पाहतो आहे. सुमति, माझ्या अंगाची काळी कातडी सोलून आंतील अंतःकरणाचा, पश्चात्तापानं निर्मळ झालेला, आरंसा तुला दाखवूं का ?

सुम०—महाराज, मला पाहिजे होतं तें हेंच. तें आज मला मिळालं, मी धन्य झाल्ये ! महाराज, माझ्या पूर्ण स्वातंत्र्याच्या वृत्तीचा आज विजय झाला ! पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळंच मी आज हा सोन्याचा दिवस पाहतो आहे. महाराज, पूर्ण स्वातंत्र्याची महतीच अशी आहे. पूर्ण स्वातंत्र्याचा परीस काळागोरा, सुरूपकुरूप असले क्षुद्र भेद नष्ट करतो !

(सूर्यकान्त, यमुना व यमाजी येतात.)

सूर्य०—ताई, तुझं म्हणणं खरं आहे. यमुना आणि यमाजी यांनीं एकमेकांना पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं असल्यामुळं त्यांच्या मनांतले काळागोरा हे भेदभाव नष्ट झाले आहेत ! आज बायकोच्या कृपेनं यमाजी पूर्ण सुखी झाले आहेत ! खरं ना यमाजी ? फार मजा आहे बोवा तुमची ! !

यमा०—धनीसाहेब, तुम्ही मला क्षमा केलीत का पण ?

कृष्ण०—यमाजी, तुझी निर्दय कृपा म्हणून तर आज आम्हीं सर्व इतक्या प्रेमानं या ठिकाणीं जमलों आहोंत ! अरे, शेवटीं गोड तेंच खरं गोड ! !

यमु०—महाराज, मोठ्या मनानं माझ्या यमाजींना क्षमा करा ! मी त्यांच्या चांगल्या वर्तुणुकीबद्दल जामीन राहतो.

सूर्य०—वाः यमाजी, खूप सुंदर जामीन गांठलात—फार मजा आहे बोवा तुमची !

कृष्ण०—सूर्यकांत, तूं तर आमचा देवदूत आहेस ! वाळ, तुझ्या बुद्धीची कान्ती सूर्याच्या कांतीप्रमाणंच तळपत राहो !

यमा०—वाः सूर्यकांत ! देवदूत आहेस अं ? फार मजा आहे बोवा तुझी ! !

कृष्ण०—मधुसूदन, तुमच्या स्वार्थत्यागाला तर सीमाच नाही. तुम्ही सुमतीला पाठची बहीण मानून प्रेमाचें परमोच्च शिखर गांठलंत !

सुम०—पूर्ण स्वातंत्र्याच्या उज्ज्वल वृत्तीचा हा विजयच नाही का ? पूर्ण स्वातंत्र्याचं तत्त्व उच्च दर्जाचा स्वार्थत्यागच करायला शिकवितें ! याच तत्त्वाची आराधना करा म्हणजे परमेश्वर तुमचा पाठीराखा होईल !

मधु०—ताई, श्रमांमुळं कृष्णकांत दमल्यासारखे दिसतात; एकादें मधुर गीत गा म्हणजे त्यांच्या मनाला पूर्ण शांतीचा लाभ मिळेल ! (कृष्णकांत निद्रावश होऊं लागतो.)

सुम०—दादा, पतिदेवांना पूर्ण आराम वाटेल असंच एकादें गीत आठवत्यें वरं का ?

यमा०—सूर्यकान्त, शेवट तर मोठा मजेशीर झाला. तूं मोठा झालास म्हणजे अशाच विषयावर एकादें नाटक लिही आणि पूर्ण स्वातंत्र्याचे पोवाडे गा वरं का ?

सूर्य०—काय बुद्धी चालते आहे पण ?—फार मजा आहे बोवा तुमची ! शेवटीं काळ्यांगोऱ्यांचा समेट झाला अं ? फार मजा आहे बोवा जगाची ! ! !

सुम०—

पद.

सुखनिद्रा घ्या नारायणा । करि कमला प्रेमें विंझणा
॥ ध्रु० ॥ पहडले हरि नागमंचकीं । बघति देव सारे
कौतुकीं ॥ उसळली अहां । जयघोषणा ॥ १ ॥

